

FETİH'TEN GÜNÜMÜZE İSTANBUL KENT MEKÂNININ OLUŞUMU

İçindekiler Tablosu

I. Giriş	3
II. Osmanlı Klasik Dönemi (1453-1839)	3
A. Erken Klasik Dönemde (1453-1718) Devlet ve Toplum	3
1. Temel Kavramlar	5
2. Yönetimin Kaynakları	5
3. Saray ve Yöneten Sınıflar	6
4. Ekonomik Yapı	6
B. Erken Klasik Dönem (1453-1718) İstanbul Kent Mekanı	8
1. Antik Kent veya "Bizantion"	8
2. "İkinci Roma", "Yeni Roma" ya da "Konstantinapolis"	8
3. Fetih ve İstanbul	9
4. Kentin Fonksiyon Alanları	10
5. Kentin Konut Alanları	14
C. Geç Klasik Dönem (1718-1839)	17
1. Devlette ve Toplumda Değişim	17
2. Değişimin Kent Mekanına Yansıması	17
D. Klasik Dönem İstanbul Konutlarının Genel Nitelikleri	18
E. Siluet ve Anlamlar	19
III. Tanzimat Dönemi (1839-1923)	20
A. Tanzimat Döneminde Devlet ve Toplum	20
B. Değişimin Kent Mekanına Yansıması	22
C. Tanzimat Dönemi Konutların Genel Nitelikleri	28
D. Siluet ve Anlamlar	28
IV. Cumhuriyet Döneminde İstanbul Kent Mekanı	29

FETİH'TEN GÜNÜMÜZE İSTANBUL KENT MEKÂNININ OLUŞUMU

<u>A. Devlet ve Toplum</u>	29
<u>B. 1923-1950 Dönemi İstanbul Kent Mekanı</u>	30
<u>C. 1950-1980 Arası Dönemde İstanbul Kent Mekanı</u>	31
<u>D. 1980'den Günümüze İstanbul Kent Mekanı</u>	32
<u>E. Cumhuriyet Döneminde Kentin Fonksiyon Alanları</u>	33
<u>F. Cumhuriyet Dönemi İstanbul'un Konut Alanları</u>	34
<u>1. Erken Cumhuriyet Dönemi Konutları</u>	34
<u>A. Kübik Ev</u>	34
<u>B. Apartman</u>	35
<u>2. Geç Cumhuriyet Dönemi Konutları ve Zihniyet Dönüşümü</u>	36
<u>A. Yeni Biçim ve Anlamıyla Apartmanlaşma</u>	37
<u>B. Gecekondulaşmada Yeni Boyut</u>	37
<u>C. Siluet ve Anlamlar</u>	38
<u>Sonuç</u>	39
<u>Dipnotlar</u>	39
<u>Kaynaklar</u>	44

Prof. Dr. Sadettin ÖKTEN - Aynur CAN

Mimar Sinan Üniversitesi Mühendislik Fakültesi / Türkiye

FETİH'TEN GÜNÜMÜZE İSTANBUL KENT MEKÂNININ OLUŞUMU

I. Giriş

Bir kentin mekanını o mekanda yaşayan toplumdaki ayrı düşünmek mümkün değildir. Toplum, içinde yaşadığı kent mekanını kendi özelliklerine göre düzenler ya da bir başka deyişle kendi özelliklerini o mekana yansıtarak kenti yeniden inşa eder. Özellikle farklı medeniyetlerin birbiri ardına yaşadığı kentlerde o medeniyetlere ait kültürel katmanların izlerini taşıyan mekanlar, bu tür kentlere başka bir zenginlik katar. Bu çalışmada bahis konusu olan İstanbul kenti de böyle özellikleri taşımaktadır. Burada şehrin 1453'te fethedilmesinden sonra zamanımıza kadar geçen süre içinde barındırdığı toplumun özellikleri ve değişiminden yola çıkılarak bunların kent mekanlarındaki izdüşümleri tespit edilmeye çalışılmış; yukarıda da değinildiği gibi, toplumdan mekana yansıyan ilişkiler bir dereceye kadar açıklanmaya gayret edilmiştir. Ancak şurası da bir gerçektir ki, kent mekanını da içinde yaşayan toplumu etkilemekte ve ona bir şeyler katmaktadır. Fakat bu, hemen fark edilmeyen, zamana yayılmış sessiz bir etkidir. Toplumun yapısı ve özellikleri kente açık bir biçimde yansıdığından bu yazıda bu etki üzerinde durulmuş, kent mekanlarının maşeri bir bilinç ve estetik tercihlerle yapılanışı açıklanmıştır. Toplumsal yapı ile daha çok siyasal örgütlenme (devlet yapısı) kastedilmekte; özellikle Osmanlı döneminde bu örgütlenmenin baskın unsur olduğu ve toplumu oldukça geniş bir biçimde tanımladığı düşünülmektedir. Siyasal örgütlenmenin toplumdaki değer yargılarını biçimlendirdiği ve ekonomik yapıyı da yönlendirip oluşturduğu gözden uzak tutulmamalıdır. Bu gerçekler, günümüzde farklı ölçeklerde de olsa devam etmektedir. Bu nedenle siyasal örgütlenmenin desteklediği telakkiler sosyal ve ekonomik boyutlar ile kente aksetmiştir. Siyasal örgütlenmeyi ana etken olarak kabul ettiğimizde bunun İstanbul mekanları üzerindeki yansımaları, üç büyük evre olarak incelemek yerinde olacaktır. Bu üç evre siyasal örgütlenmenin yaşadığı üç ayrı değişim sürecine tekabül etmektedir. Ve her süreç kendi özelliklerini İstanbul kent mekanına işlemiştir. Bu süreçleri Osmanlı Klasik Dönemi, Tanzimat ve Cumhuriyet olarak adlandırmak mümkündür. Osmanlı Klasik Dönemi ise kendi içinde Lale devrine kadar Erken Klasik Dönem, Lale devrinden Tanzimat'a kadar da Geç Klasik Dönem diye ikiye ayrılır. Aşağıdaki bölümlerde her dönem için önce siyasal örgütlenme, bunu izleyerek de bu örgütlenmenin oluşturduğu mekanlar açıklanmışlardır. Sivil inisiyatiflerin belirleyici bir biçimde ortaya çıkmadığı toplumlarda kent mekanlarının siyasal örgütlenmenin doğrudan ya da dolaylı düzenlemeleri ile oluşmasının çok doğal bir gerçek olduğu düşünülmektedir.

II. Osmanlı Klasik Dönemi (1453-1839)

A. Erken Klasik Dönemde (1453-1718) Devlet ve Toplum

1. Temel Kavramlar

Devlet, belirli sınırlar içindeki insan topluluğuna ait siyasi hakimiyetin teşkilatlanmış biçimine denilmektedir.¹

Konu sınırlarının çizilmesinde İstanbul'un fethedilmesi itibariyle hakimiyet ya da egemenlik kavramının değerlendirilmesinin gerekliliği düşünülmektedir. Osmanlı Devleti'nde Fatih Dönemi, merkezi otorite ve padişahın güç ve yetkileri açısından bir dönüm noktası olarak belirlenmektedir.² Fatih'in kanunnamesi ile kardeş katlinin hukuki bir zemine oturtulması, her kardeşe eşit saltanat hakkının tanınması ve egemenliğin bölünmezliği prensipleri birbiri ile bağdaştırılmıştır. Bunun yanında vezir-i azamların güçlü Türk aileleri yerine kul sistemi

FETİH'TEN GÜNÜMÜZE İSTANBUL KENT MEKÂNININ OLUŞUMU

ile belirlenmesi ve devşirme kökenli devlet adamlarına geniş yetkiler tanınması ile padişahın mutlak egemenliği pekiştirilmiştir. Böylece padişahın karşısında egemenlik ve iktidarı paylaşabilecek güçler bertaraf edilmiştir. “Fatih diğer yandan vezir-i azamın kudretini artırarak onu padişahın “vekil-i mutlak”ı haline getirmiş ancak hükümdar karşısındaki rolünü hiçe indirerek devlet idaresindeki merkeziliği ve mutlaklığı koyulaştırmıştır.³ Güç ve egemenlik alanı sınırları, hilafetin Yavuz Sultan Selim’e geçmesi ile birlikte daha da genişlemiştir.

Osmanlı toplum düzenini ve yönetim felsefesini oluşturan temel kavramları ve fikri örgüyü anlamak ve açıklamada “daire-i adliye” formülünü zikretmek kaçınılmaz gözükmektedir. “Adalet dairesi” veya “hakkaniyet çemberi” olarak da adlandırılan bu formülleştirmenin kökü, Sasaniler’e kadar uzanmakta olup bu kavram aynı zamanda Kutadgu-Bilig’te, Nizamülmük’ün Siyasetname’sinde ve Gazali’nin eserlerinde açıklığa kavuşturulmuştur. Aynı kavram, Kınalızade Ali Efendi’nin Ahlak-ı Alai’si ve Naima’nın Tarih’i gibi birçok eserde yeniden değerlendirilmiştir.⁴

Ahlak-ı Alai’den alınan şekliyle hakkaniyet çemberi şöyle sıralanabilir:⁵

Daire-i Adliye

- 1) Adidir mucib-i salah-ı cihan
- 2) Cihan bir bağıdır divarı Devlet
- 3) Devletin yatımı şeriattır
- 4) Şeriata olamaz hiç haris illa Melik
- 5) Melik zaptylemez illa leşker
- 6) Leşkeri cem’edemez illa mal
- 7) Malı cem’eden raiyettir
- 8) Raiyeti kul eder Padişah-ı Aleme adl.

Söz konusu kavram daha açıklayıcı bir dille şöyle ifade edilebilir.⁶

- 1) Dünya barışı adaletle sağlanabilir;
- 2) Dünya, duvarı devlet olan bir bahçedir;
- 3) Devletin düzenleyicisi şeriattır;
- 4) Şeriatın koruyucusu mülktür (hükümranlık);
- 5) Mülke, yani ülke ve halkı bütünleştirerek devlet kuracak iktidara sahip olmak, diğer bir ifadeyle hakimiyeti elde bulundurmak, sağlam bir orduyu (seyfiye) gerektirir;
- 6) Ordunun beslenmesi için bolluk ve huzur içinde yaşayan halka (raiyyet) sahip olunması icap eder;
- 7) Halkın bolluk ve huzur içinde yaşaması, adaletle yönetilmesine bağlıdır.

“Osmanlı anlayışına göre, bu hakkaniyet çemberinin halkalarını oluşturan adalet, devlet, şeriat, hükümranlık, ordu, servet ve halk toplum yapısının temel dayanaklarını teşkil eder. Bu halkalardan biri yok olursa, devlet de toplum da çökmeye mahkumdur.”⁷

FETİH'TEN GÜNÜMÜZE İSTANBUL KENT MEKÂNININ OLUŞUMU

Bu esaslara göre biçimlenen Osmanlı toplumu, iki sınıftan oluşmaktadır. Bu ayrım; yöneten- yönetilen veya devlet-tebaa kavramları ile açıklığa kavuşmaktadır. Yönetenler (askeri sınıf da denilmektedir) saltanat beratı ile padişahın kendilerine dini ya da idari yetki tanıdığı kişilerden oluşmaktadır. Yönetici sınıfının görevi; başta padişah olmak üzere, İslam şeriatı ve örften oluşan Osmanlı hukukunu uygulayarak, ülkede adaletin hüküm sürmesini ve halkın refahını sağlamaktır. Yönetilenler (reaya) ise, aralarında ayrım gözetilmeksizin (Müslim-gayrimüslim), görevleri üretim yapmak ve vergi vermek suretiyle askeri sınıfı desteklemek olan sınıftır.

2. Yönetimin Kaynakları

Hakkaniyet çemberini oluşturan kavramlar aynı zamanda Osmanlı devlet yönetiminin temel kaynaklarını açıklamaktadır. Örneğin hak ve adalet kavramları anlamını İslam dininden almaktadır. Nitekim, Osmanlı belgelerinde padişahlar, Allah'ın insanlık üzerindeki gölgesi, müminlerin emiri, Müslümanların imamı, İslam'ın koruyucusu, şeriatın yardımcısı, Türklerin, Arapların ve yabancıların padişahı, bütün kralların sultanı, hayrat sahibi, ilim adamlarının sığınağı, hadimü'l-harameyn'in (Mekke ve Medine'nin) hizmetkârı gibi sıfatlarla İslam dininin belirleyici olduğu ve evrenseli kucaklayan bir kimlikle zikredilmektedir.⁸ Padişahlar hükümdarlıklarını İslama hizmet etmek suretiyle yürütmüşlerdir. Cülus merasimlerinde yeniçerilerin, "gururlanma padişahım senden büyük Allah var" sözleri eşliğinde tuttıkları alkış⁹ dini değerler sisteminin aynı zamanda bir meşruiyet kaynağı olduğunu göstermektedir. Diğer kavramların da işaret ettiği şekli ile, yönetimin kaynaklarından ilki ve en önemlisi dindir denilebilir. Bir düşünce biçimi ve değerler sistemi olarak İslam dini, saray ve halkın toplumsal ve kültürel hayatına damgasını vurmuştur. Bu anlamda saray ile tebaa bir uyum ve birliktelik içindedir. Dinin temel belirleyici olma niteliğinin kabul edilmesi bunun yönetim anlayışının belirlenmesinde yegane etken olması anlamına gelmez.

Osmanlı Devleti'nin, yönetim alanında ve tebaa ile olan ilişkilerinde, eski Türk devletlerinden gelen bir yönetim geleneğinin veya fethedilen memleketlerdeki bazı vergi teşkilat ve usullerinin milli veya örfi (Sultani) denilebilecek bir yönetim ve hukuk sistemini ortaya çıkardığı bilinmektedir. "Osmanlı kanunnamelerinde şer'i hükümlerle birlikte örfi hükümlerin de kullanılması, bunu teyid etmektedir. Mesela, Osmanlılarda ahkam-ı şer'iyye ve kavanin-i örfiye tabirlerine birlikte rastlanmaktadır. Nitekim Tursun Bey örfü, "şer'i'at yanında cemiyet düzenini korumak üzere ululemrin koyduğu kanun, örfütür ve örf, akli esasa dayanır" şeklinde tarif etmektedir. Şer'i hükümler Kur'an, hadis, icma' ve kıyas gibi İslam dininin ilke ve temellerine dayanırken, örf, hükümdarın iradesine bağlı olarak koyduğu kurallar ve bunlardan oluşan fermanlardır. Başka bir tanımlama ile örf, hükümdarın siyasi-idari konularda bağımsız iradesidir.¹⁰ Ancak örfi hukukun daha hazırlık aşamasında şer'i hukuk ile uyumuna dikkat edilmiştir. Özellikle şeyhülislamın padişahların şer'i hukuka aykırı kanun ve uygulamalarına zaman zaman karşı çıktıkları olmuştur¹¹ ve "padişahlar her zaman için davranışlarını şeriat bakımından haklılaştırma hususunda büyük titizlik gösteriyorlardı".¹²

Osmanlı Devleti'nde askeri güce ehl-i seyf dendiği gibi ehl-i örf de denilmektedir. Kılıç erbabı (seyfiye) olarak nitelenen bu sınıfa ehl-i örf denmesinin nedeni onun dini yapıdan değil toplumun töresinden kaynaklandığının vurgulanması sebebiyledir. Asıl işi askerlik olmakla birlikte yürütme görevleri de bulunan seyfiye, kara ordusu ve deniz ordusu olarak iki bölümden oluşmaktadır. Kara ordusu kendi içinde Kapıkulu Ocakları ve Eyalet Kuvvetleri olarak ikiye ayrılmaktadır. Kapıkulu kul sistemine dahil olup, yaya ve atlı

FETİH'TEN GÜNÜMÜZE İSTANBUL KENT MEKÂNININ OLUŞUMU

kapıkulu ocaklarından, Eyalet Kuvvetleri ise tımar sistemine dahil olup, tımarlı sipahiler ve yardımcı kuvvetlerden oluşmaktadır. Kapıkulu Ocaklarının en büyüğü ve en etkili Yeniçeri Ocağı'dır.

3. Saray ve Yöneten Sınıflar

Osmanlı devlet teşkilatı; padişah tarafından temsil edilen saray teşkilatı yanında merkez ve taşra teşkilatından oluşmaktadır. Burada, temelde devlet yapısını ve anlayışını biçimlendirme etkisi açısından Divan-ı Hümayun üzerinde durulacaktır.

Devlet işlerinin görüşüldüğü Divan-ı Hümayun Topkapı Sarayı'nda kubbe altı denilen mahalde toplanıyordu. Divana sadrazam riyaset eder, divandaki bütün işlerden o mes'ul olurdu. Vezirler, Rumeli ve Anadolu Kazaskerleri, İstanbul kadısı, defterdar, nişancı, Yeniçeri ağası, kaptan paşa, reisül'küttap divanın tabii azasından idiler. Köprülü Mehmet Paşa'dan sonra devlet işleri sadrazamların konaklarında görülmeye başlanmış ve Bab-ı Ali denilen yer sadrazamların aileleri ile oturdukları mahal olduğundan meclis orada toplanmıştır. Yeniçeri ağalarının "Ağa kapısı" denilen daireleri ile şeyhülislamın konaklarında devlet işleri için toplanılmıştır.¹³

Saray, uygulamalı eğitim yapan, Osmanlı kültürünü ve adabını öğreterek devlete en üst seviyede yönetici yetiştiren bir okul konumundadır. Saray Harem, Enderun ve Birun'dan oluşmaktadır. Her bölümde statü ve görevler farklılaşmakta ancak saray halkını temsil etmek çok büyük bir prestij göstergesi kabul edilmektedir.

Harem, sarayın kadınlarının oturmalarına mahsus kısmına verilen addır. Harem, girilmesi memnu' olan yer manasına geldiği gibi buna kıyasla kadınların ikamet ettikleri daireye ve bizzat kadınlara verilen isim olmuştur. Sarayın kadınlar kısmından başka Enderun kısmına da Harem-i Hümayun denilirdi. Saray kadınları haremde itina ile saray terbiyesi denilen muayyen bir usul ve kaide altında yetiştirilirdi.

Enderun, saray teşkilatı için kullanılan Farsça bir terimdir, anlamı "iç" demektir. Bu teşkilatta görev alacak kimseler yeniçeri ocağından seçilir ve teşkilatın içinde eğitilirdi. Enderun bilhassa ilk kuruluş ve safiyet devirlerinde hakiki bir mektep vazifesini görmüştür. Bu mektepten altmış sadrazam, üç şeyhülislam, yirmi üç kaptan paşa yetişmiştir.¹⁴

Birun, sarayda devlet işleri ile uğraşan teşkilata verilen Farsça bir addır; anlamı "dış" demektir. Teşkilatın başında Sadrazam bulunmaktadır.¹⁵

İlmiye sınıfına ehl-i şer de denilmektedir, bu sınıf, genel olarak toplumun din, yargı ve eğitim- öğretim hizmetlerinden sorumludur. İlmiye müderris, kadı ve müftülerden oluşmakta idi. Kadı, şer'i ve örfi hukukla ilgili her konuda hüküm verme yetkisine sahiptir ve şehir hayatının kontrol edilmesinde merkezi bir rol oynamaktadır. Görevleri arasında alışverişlerin doğru yapılmasını sağlamak da bulunan Kadı bu işi muhtesip denilen özel görevliler ile yerine getirirdi.

Kalemiye ve ehl-i kalem adları ile anılan bu sınıfa bürokratlar da denilebilir. Resmi dairelerde yazı işlerini gören sınıftır.

4. Ekonomik Yapı

FETİH'TEN GÜNÜMÜZE İSTANBUL KENT MEKÂNININ OLUŞUMU

Osmanlı devletinde “mülk sultanıdır”. Temelde Moğol-Türk geleneğinden gelen bu mülkiyet anlayışı ile uygulanan tımar sistemine göre Osmanlı toplumunda tımar sahibi, toprağın mülkiyetine ve tasarruf hakkına sahip değildir. Tımar verasetle aktarılamaz. Mülk üzerinde mutlak bir hakka sahip olan padişah, tımarı alıp vermekte serbesttir.¹⁶ Her ne kadar şeyh ve derviş zümresine temlik edilen topraklar bulunmakta ise de bunların genişliği, Osmanlı toplumunda miri toprak esasına dayanan hakim mülkiyet ilişkilerini değiştirecek çapta değildir.

Osmanlı toplumunda hakim ve yaygın mülkiyet şekli miri toprak rejimidir. Mevcut mülkiyet ilişkileri değerlendirildiğinde Osmanlı Devleti’ni temsil eden sınıflar şöyle belirtilebilir:

- Saray (Sultan)
- Seyfiye
- İlimiye (Ulema)

“Osmanlı toplumunda toprak mülkiyetinin devlete ait oluşu saray, asker ve ulema gibi hakim sınıfların içindeki iktisadi çatışmaların, çok kere siyasi çatışmalar şeklinde tezahür etmesine sebep olmuştur.”¹⁷

Reaya mülk sahibi olmamakla birlikte toprağı tasarruf etme hakkına sahiptir. Bu hususlar örf ve kanunlarla tayin edilmiş ve topraklar, daimi ve irsi kiracılık şeklinde reayaya verilmiştir.

Ekonomi çarkının dönmesi temelde tımar sistemine bağlanmakla birlikte fütüvvet ekonomisi de (fethedilen yerlerdeki ganimetlerin ülkeye taşınması) ekonomik hayatta önemli bir yere sahiptir. Osmanlı’da şehir ekonomisinde meta üretimi ve ticaret, kırsal alanda ise tarım hakimdir. Ancak temelde Osmanlı ekonomisinin temelini insan ve toprak faktörleri oluşturduğundan ekonomi tipik bir tarım ekonomisi olarak nitelendirilmektedir.¹⁸

Özel kişiler vakıflar yoluyla kendi servet ve girişimlerini kullanarak kamu hizmetlerinin yürütülmesi için tesisler yapmaktadırlar. Böylece vakıf sistemi ortaya çıkmıştır.

Sabri Ülgener’e göre Osmanlı toplumunun iktisadi zihniyet ve ahlak dünyasını aşağıda sayılan unsurlar şekillendirmektedir.

- Ortaasyağıl Türk töresi
- Bizans’tan gelen feodal ağalık şuuru
- İslam dini ve tasavvuf ahlakı (Kanaatkarlık ve tevekkül)¹⁹

“Osmanlı iktisat zihniyeti Orta Doğu’daki temel devlet ve toplum anlayışı ile yakından bağlantılıydı. Bu anlayış devletin nihai gayesinin yöneticinin gücünü pekiştirmek ve genişletmek olduğunu ve buna erişmenin yegane yolunun zengin gelir kaynakları edinmeyi gerektirdiğini ikrar ediyordu. Bu ise üretici sınıfları müreffeh kılan şartlara bağlıydı. O halde devletin asli işlevi bu şartları ayakta tutmaktı.”²⁰ “Devlet-ebed-müddet” kavramı bu anlayışı ifade eden genel bir ilke olarak kabul edilmektedir.

Şimdi bu tanımlanan toplumsal yapının İstanbul mekanlarını nasıl biçimlendirdiği incelenecektir.

FETİH'TEN GÜNÜMÜZE İSTANBUL KENT MEKÂNININ OLUŞUMU

B. Erken Klasik Dönem (1453-1718) İstanbul Kent Mekanı

1. Antik Kent veya “Bizantion”

İstanbul kentini fetih itibariyle anlatmak ve anlamlandırmak, bir insanın çocukluk ve gençliğini göz ardı ederek onun yetişkin çağına ait özelliklerini tanıtmak gibi olacaktır. Osmanlı İstanbul'unun doğru ve başarılı bir analizi için kentin tarihsel arka planına kısaca değinmek gerekir.

İstanbul yarımadasındaki ilk yerleşmenin, M.Ö. 3000 veya 2000'nin başlarında olduğu tespit edilmiştir.²¹ Ancak bilinen ilk topluluk, Megaralılar olup M.Ö. 7. asrın ortalarında, yarımadanın batı ucunda yerleşmişlerdir. Bunun dışında Kalkedon (Kadıköy) ve Galata'da iki Megara kolonisinin bulunduğu bilinmektedir. Adını ilk krallardan birinden alan Bizantion kenti, yedi tepeden birincisinin eteklerinde küçük bir alanda kurulmuştur. En yüksek noktada koloninin merkezi konumunda olan ve içerisinde tapınak, hamam, tiyatro ve anıtların yer aldığı Akropolis bulunmaktadır.

Bizantion halkı ticaretle uğraştığından Haliç'te bulunan liman (Neorion) önemli bir yere sahipti. Liman sadece ticareti sağlayan fonksiyonlarla sınırlı olmayıp yönetsel ve askeri fonksiyonları da üstlenmiş bir alandı.²² Yüksek tabaka ve tüccarlar Akropolis ve etrafında oturmaktaydılar.

“196 yılında Roma İmparatoru Septimus Severus, Bizans'ın orijinal surlarını yıkarak, daha geniş bir alanı kaplayan ve birinci ve ikinci tepelerle eski limanı da içine alan yeni bir sur yaptırdı. Severus surlar içindeki kent iskeletinin ilk unsurlarını oluşturacak iki nirengi noktasını belirledi”. Sağlı sollu revaklarla donatılan ve bu iki noktayı birleştiren yol olan Mese'nin (Ana arter) ilk bölümünü oluşturdu.²³ Bu dönemde yapılan hipodrom, anıtsal yapılar, ana arter ve meydanlar kentin içini, surlar ise yerleşmenin makroformunu göstermekteydi. Bu dönemde sur dışı gelişme çok sınırlıdır.²⁴ Yeni bir sur kuşağının yapılarak şehrin imar edilmesi, şehrin ilk planlı imarı olarak sayılmaktadır.²⁵ Kentin nüfusu yaklaşık olarak 20.000-30.000'dir.

2. “İkinci Roma”, “Yeni Roma” ya da “Konstantinapolis”

330 yılında Roma İmparatorluğu'nun başkenti I. Constantinus tarafından Bizantion'a taşınmıştı. Önceleri Roma ile ilişkilendirilen isimlendirmeler kullanılmış, daha sonraları Constantinus'un şehri anlamına gelen Konstantinapolis yaygınlık kazanmıştır.

Bu dönemde eski nirengi noktaları ve fonksiyon alanları aynı kalmak üzere bunları aşarak genişleyen ayrıntılı bir planlama ile şehir adeta yeniden yaratılmıştı. Üçüncü ve dördüncü tepeleri içine alan kent, artık Bizantion'u dörde katlayan surlara sahipti ve nüfusu da yaklaşık 100.000- 150.000'e ulaşmıştı. Yeni bir başkent yaratmanın gereği olarak görülen bu uygulamaları, Roma'nın kent yönetim şeması ve anıtsal mimari tarzının taşınması takip etti.²⁶

Bu uygulamalar ile iş alanı, yönetim ve konut alanlarının tümünü kapsamak üzere şehir batıya doğru genişlemiştir. Böylece mekandaki hiyerarşi aynı kalırken niceliksel bir bölgesel genişleme meydana gelmişti.²⁷

5. yüzyıla gelindiğinde şehrin mevcut iki forumuna (Mese Üzerinde) üç forum daha

FETİH'TEN GÜNÜMÜZE İSTANBUL KENT MEKÂNININ OLUŞUMU

eklenmiştir. Forumlarla etrafı genişletilmiş büyük meydanlar arasında geniş, düzenli ana caddeler bulunmaktaydı. Bu görünümüne tezat teşkil edencesine arka sokaklar dar, karanlık ve çarpıktı.²⁸ Böyle bir şehir nüfus çekmeye devam ediyordu ve 5. asrın ikinci yarısında nüfus 200.000 ile 300.000 dolayındaydı. Sur içinde yapılaşma o kadar yoğundu ki 450'de çıkarılan bir imar yasağı ile binalara kat tahdidi getirilmiştir.²⁹ Artan nüfusun ihtiyaçlarına cevap vermek için su kemerleri, yer altı ve yerüstü sarnıçları ve yer altı su şebekesi yapılmıştır.

Ekonomik ve ticari gücün artmasıyla birlikte siyasal, ekonomik ve kültürel bir merkez olan Konstantinapolis kent mekanına bakıldığında o dönemin sosyal, dinsel ve idari yapılanmasının mekana yansması izlenmektedir. Ayasofya, imparatorların taç giydiği görkemli bir mabedir ve aynı zamanda siyasal gücün meşruiyet kaynağıdır. Hipodrom, sosyal, siyasal ve dinsel farklılık ve tercihlerin simgesel mekanı olarak değerlendirilebilir. İmparatorluk Sarayı da Hipodrom ile Marmara Denizi arasındaki alanda kısmen Sultanahmet Külliyesinin bulunduğu yerde inşa edilmişti. Bundan başka anıtsal yapılar, kiliseler ve manastırlar kent silüetinde önemli bir yere sahiptiler. VII. yüzyılda Hıristiyanlığın ağırlığının artmasıyla birlikte kente, içe dönük bir mekansal örgütlenme hakim olmuştur. İçe dönük bir yaşam sürdüren kentliler dini ve ekonomik etkinlikler (çarşı, pazar ve kilise) odaklı bir toplumsal yaşam sürdürmektedirler. VII. VIII. ve IX. yüzyıllarda ekonomik kriz ve dinsel çatışmalar nedeniyle Konstantinapolis anıtsal görünümünü kaybetmiş, yıkıntı bir kent konumuna gelmiştir. X. yüzyılda Orta Çağ'ın en önemli ticaret merkezi olan kentte farklı din ve dillerle kozmopolit yapı korunurken diğer yandan Hipodrom eski önemini kaybetmiş ve kent hayatının odak noktası olan tiyatro ve forumlar terk edilmiştir. XII. yüzyılda Kent Haçlı Seferleri ile tahrip edilmiş, XIII. ve XIV. yüzyıllarda siyasal ve ekonomik nedenlerle kent gücünü tamamen kaybetmiştir.³⁰

Böylece anlatılan özellikler ışığında, XV. yüzyılın ortasına doğru Hıristiyanlığın ürettiği yaşam biçimi, değerler sistemi ve İmparatorluk başkenti olmanın gerekliliği ile birleşen, geleneksel bir Orta Çağ kenti karşımıza çıkmaktadır.

3. Fetih ve İstanbul

Fetihle birlikte bir Osmanlı başkenti olan İstanbul'da başlatılan yeniden yapılandırma ve imar faaliyetlerinin temelini; toplumun İslamiyet ile beslenen değerleri ve geleneksel Osmanlı şehircilik anlayışı belirlemekteydi. Sözü edilen yaşama biçimi ve değerler sistemi çerçevesinde İstanbul, devlet eliyle imar ve inşa edilmiş bir başkent olup, devletin gücünü simgelemektedir.

Fetihle birlikte şehrin nüfusu, 50.000 olarak belirlenmekte iken; yeniden yapılandırma çalışmaları ile göç çekmesi yanında devletin zorunlu göç politikası ile nüfusun 100.000'e ulaştığı yönünde tespitler vardır.³¹

Kente yapılan ilk müdahale, Ayasofya'nın camiye dönüştürülmesi, vakfının kurulması ve Türk mahallelerinin (Suriçi, Üsküdar, Eyüb Sultan) oluşturulması şeklinde idi. Fethi takip eden ilk yıllarda, Sultan ve devlet ricali Beyazıt'taki Eski Saray'da devlet işlerini yürütmüşler, daha sonra Bizans dönemi akropolisinin yerine Topkapı Sarayı (1474-1478) inşa edilmiştir. Ancak bu bir başlangıç olmuş, zaman içinde gerekli görüldükçe saraya ilaveler yapılmıştır. Yapılan son bina Abdülmecid döneminde

"I. Constantinus'un kenti bölgelere ayırmasını andıran bir biçimde Fatih'te İstanbul'u 13

FETHİTEN GÜNÜMÜZE İSTANBUL KENT MEKÂNININ OLUŞUMU

nahiyeye ayırdı. Bunların birincisi, Ayasofya çevresiydi. Diğer on iki nahiye, padişahların ve paşaların kentin fethinden sonraki yetmiş yılda yaptırdıkları külliyelerin çevresinde oluştu. Nahiyelerin alt birimi olan mahalleler ise, vakıflarca desteklenen daha küçük camilerin, yatır ve tekkelerin çevresinde gelişti.³² Külliye merkezli kurulan ve kendine yetebilen organik yapıları nahiye ve mahalle sistemi, arterlerin önemini azaltarak zamanla yok olmaları sonucunu getirmiştir. Külliyeler, Bizantion dönemi forumlarının aksine içe dönük bir yaşam biçimini yansıtmaktadırlar.³³

Selatin Camileri olan Fatih Camii, Sultanahmet Camii, Şehzade Camii, Süleymaniye Camii'ne ait külliyeler en önemli olanlardır.

Klasik Osmanlı toprak rejiminde kentsel alanlardaki topraklar miri değil, mülk ve vakıf topraklardır.

4. Kentin Fonksiyon Alanları

Saray: Saray, yönetimin merkezi olan ve padişah ailelerinin yaşadığı büyük bir komplekstir. Bu dönemde saray, kentin konut alanında, simgesel bir rol oynar ve üst düzey devlet görevlilerinin konut mekanında temel belirleyicidir.

İstanbul'da ilk Osmanlı sarayı fetihten sonra, Beyazıt'ta yapılmış ve Saray-ı Atik, Eski Saray isimleriyle anılmıştır. Daha sonra kaynaklarda Saray-ı Cedid-i Amire olarak geçen, Yeni Saray olarak nitelenen Topkapı Sarayı inşa edilmiştir. Zaman içinde inşa edilen yapılarla, Saray-ı Amire fiziksel ve örgütsel nitelikleri ve tören programlarıyla Osmanlı başkentinin kentsel ve mimari görünümünün biçimlenmesi tamamlanmıştır.³⁴

Sultanların sarayını bir yapı olarak değerlendirmek yanlıştır. Saray bir Kale-i Sultani, yani başlı başına bir kenttir ve bu kentin içindeki yapılar İstanbul'un herhangi bir yerindeki yapılar gibi değerlendirilmemelidir. Başka bir deyişle saray duvarları içinde ya da kentte inşaat yapmak aynı koşullara bağlı olmakla birlikte Topkapı'nın farkı, burada mekanların işlevsel bir hiyerarşiye sahip olması ve tekil öğelerin, köşklerin ya da odaların bu hiyerarşiye göre düzenlenmesidir. "Padişah sarayı, bir çok daireleri ve kah'ları ve bahçe ve bostan'ları ile bir şehir manzarası arzeder".³⁵

Topkapı Sarayı'nın üç tarafı denizlerle çevrili olup Birun, Enderun ve Harem olmak üzere üç ana bölümden oluşur. "Bab-ı Hümayun'dan sonra gelen Birinci Avlu, Sultanın kalesinin girişidir. Bu avlu dış bölümün ve bahçelerin bir parçasıdır. Bir bakıma halkın kenti ile sultanın kenti arasındaki bir giriş alanıdır. Birinci Avlu'nun hareketliliği ile İkinci Avlu'nun düzeni ve sessizliği tümüyle değişik bir işlevsel ve törensel atmosferin varlığına işaret eder. Birinci Avlu ya da Alay Meydanı denen ilk avlu bir kent meydanı gibidir, farklı işlevlere sahip yapılarla doludur. Cephanelik olarak kullanılan Aya İrini de dahil olmak üzere askeri mühimmat depoları, Darü'd-darb-ı Enderuni (saray darphanesi), saray oduncuları, öküzlerin ve arabaların barındığı ahırlar, sarayın bakımı için gerekli olan atölyeler, İstanbul'daki inşaatları denetleyen şehreminin ofisi, yapı malzemelerinin saklandığı depolar, Hasırhane-i Hassa ve 120 hastasıyla saray darüşşifası buradadır. Aslında bu avlu sarayın hizmet alanıdır.

Divan'a resmi dilekçe vermek isteyenler, dilekçelerini buradaki küçük bir kulübede çalışan Kağıt Emni'ne verirlerdi. Bu avluyu at üstünde geçen bütün devlet ileri gelenleri ve yabancı elçiler, asıl saraya girmeden önce atlarından inerlerdi. Dolayısıyla atları ve

FETİH'TEN GÜNÜMÜZE İSTANBUL KENT MEKÂNININ OLUŞUMU

uşakları bu avluda beklerdi. Sarayın İkinci Avlu girişindeki görkemli kapı Babü's Selam'dır. İkinci Avlu'da törenler yapılmaktadır. Diğer bir adı olan Saha-i Adalet, adil bir hükümetin yönetimine işaret etmektedir. Bu kapının dışında idam edilenlerin başlarının ibret için teşhir edildiği bir taş (seng-i ibret) ve bunun yanında da Cellat çeşmesi bulunmaktadır. Babüselam'dan Birun'a geçilmektedir. Birun, divan meydanı veya dış avlu ile başlar ve Sultan kullarıyla, sadrazamdan en düşük görevliye kadar hükümet işlerini Birun'da görüşür. Birun'un sağında dolap ocağı ve yirmi kubbeyle örtülü divan mutfakları bulunur. Aşçılar camii ve aşçılar koğuşu, helvahane buradadır. Divan-ı Hümayun'nun toplandığı kubbealtı, önü geniş revaklı ve üç kubbeli bir yapıdır. Kubbeli bu üç odadan birinde Divan toplanırdı. Sultan, Harem tarafındaki özel odasında, divan odasına bakan kafesli bir pencereden tartışmaları izlerdi. Devlet hazinesi, Kubbealtı ile harem duvarı arasındaydı. Sarayın dış kompozisyonu içinde en yetkili kurulun yani Divan'ın yönetsel simgeselliği Adalet Kasrı kulesiyle vurgulanır.³⁶ Babü's-Saade ya da Akağalar Kapısı, sarayın iç bölümü olan Enderun'a açılır. Değişik dönemlere ait yapılarla çevrili bir bahçe niteliğinde olan bu revaklı avlunun çevresindeki ana yapılar Arz Odası, Fatih Köşkü (sonradan Hazine-i Hassa) ve sonradan Hırka-ı Saadet Dairesi olan Has Oda'dır. Buradaki öbür yapılar Enderun'un yönetim bölümü, içoğlanlar ve akağalar koğuşudur. Ağalar camii ve kütüphane buradadır. Enderun ve Biruna bitişik olan Harem, en çok değişikliğe uğrayan bölüm olup iç içe geçmiş bir dizi daireden oluşmaktadır. Harem kabaca üç bölümdür. Valide Sultan'ın, sultan eşlerinin ve kızlarının yaşadığı Boğaz'a ve Haliç'e bakan kuzeybatı daireler, batıda, kente ve Haliçe bakan cariyeler dairesi ve bu daire ile avlu arasında, bir iç avlu çevresinde düzenlenmiş Karaağalar Koğuşu. Harem'den Kubbealtı ve Has Ahırlar'a bağlantı vardır.

Saray geniş avlular, köşkler, kasırlar, camiler, divanlar, devlet daireleri, kütüphaneler, koğuşlar, mutfaklar, çeşmeler ve bahçelerden oluşur. Denizden ve karadan saraya açılan kapılar vardır. Sarayın surları çevresinde üst düzey yöneticilerin konutları yer almaktadır. O dönem, kasır, köşk ve konak denilen konutlar, saray ve çevresinden soyutlanamamış, halkın oturduğu alanlara dağılmayıp bir arada toplanmıştır.

Padişahın sarayı dışında, sadrazamlara ait saraylar da bulunmaktadır. Kömürciyan, Topkapı Sarayı'nın kara kapısı olan Demirkapı'da konaklar yanında I. Ahmet'in sadrazamlarından Derviş Paşa'nın sarayının olduğunu söylemektedir.³⁷ Saraylarda, özel yaşama alanları ile yönetim işlerinin yürütüldüğü alanlar ayrı düzenlenmiş mekanlar olarak avlular çevresinde toplanmıştır.³⁸ Sarayların iç bölümü, odalarının bezemeleri ve bahçeleri ile konut özelliği vurgulanmaktadır.³⁹

"Sultanın sarayı, Allah'ın kulları üzerindeki tasarrufunun, İmam'ın, yani sultanın şahsında tecelli ettiği yarı kutsal bir yer olarak tazim görmekteydi. Bir hadiste söylendiği gibi: "İmam kendi milleti içersinde Allah'ın sadık vekili, O'nun kullar üzerindeki himayesinin delili ve ülkedeki temsilcisidir."⁴⁰

Devletin temsil edildiği mekan, saraydır. XIX. yüzyıla kadar kentte kurumsallaşmış devlet binaları yoktur. Şehir yönetiminde önemli ve fonksiyonel bir rol üstlenen kadı bile işlerini kendi özel konutunda yürütmektedir.

Saray 5000 nüfuslu bir kent gibidir. Osmanlı sarayının örgütlenmesi Sultanın kişiliği çevresinde yapılan Osmanlı devlet sisteminin fiziksel ifadesidir. Sistemin mutlakiyetçi yapısı saraya aynen yansımıştır.

FETİHTEN GÜNÜMÜZE İSTANBUL KENT MEKÂNININ OLUŞUMU

Saray Osmanlı devlet işlerinin yürütüldüğü bir kompleks olarak 400 yıl işlev görmüştür.

Askeri Yapılar: “Osmanlı ‘kılıç ehli’ olduğundan, yönetim temelde gelişmiş bir askeri sistemdir. Sultanın muhafızlarının, devletin ileri gelenlerinin, askerlerinin, yeniçerilerin, sipahilerin ve başka bütün askerlerin, kentin günlük yaşamında önemli bir yeri olmuştur. Hepsi kent merkezinde yaşıyor ve varlıkları her zaman hissediliyordu. İstanbul’da görevli olan ve odalarda (yani kışlalarda) yaşayan bütün askerlere kapıkulu deniyordu.”⁴¹ XVII. yüzyıl itibariyle askerler yaşamı fazlası ile etkileyen öğelere dönüşmüşlerdir.

Yeniçeri odaları önceleri Şehzadebaşı’nda Eski Odalar olarak bilinmekte olup sonraları Aksaray ve Fatih arasındaki Yeni Odalar’a taşınmıştır. “Yeni Odalar, bir avlu çevresinde yer alan 368 ocaklı oda, 130 çardak, 69 ocaklı kerevet, 90 talimhane, 20 köşk 4 tekke, 158 ahır, depolar, mutfaklar ve başka hizmet birimlerinden oluşan çok büyük bir ahşap komplekstir. Yeni Odalar’ın önündeki ünlü Et Meydanı, Yeniçeriler’in mutfağına et satmak üzere kurulmuştur. Orta Cami denilen camileri de bu meydandı. Et meydanı kentin yaşamında çok ünlenmişti. Çünkü bütün yeniçeri ayaklanmaları burada başlıyordu. Orta Cami’nin de benzer bir ünü vardı, burada da yeniçerilerle hükümet üyeleri pazarlığa otururdu.”⁴² II. Osman’ın Yeniçeriler tarafından öldürülmesinden sonra (1622) yeniçerilere evlenme ve kendi evlerinde oturma izni çıkmıştır. Yeniçeriler kışlalarını terk etmeleri ile kentin ekonomik yaşamında önemli bir rol oynamaya başlamışlardır.

Yeniçeriler barışta genel olarak kentin güvenliğinden ve yangın gözetlenmesinden sorumlu idiler. Yeniçeriler Eski Saray bölgesinde, Süleymaniye Külliyesi yakınındaki Ağa Kapısı’ndan yönetilmekteydiler. Yangın Kulesi de Ağa Kapısı’nın yanındadır. “Ağa Kapısı, limana manzarası olan, kente egemen bir konumda, geniş bir bahçe içinde duvarlarla çevrili bir komplekstir. Kompleksin içindeki çok sayıda yapı arasında atölyeler ve küçük bir de çarşı vardı. Yeniçeri ağası, sadrazamı, Ağa Kapısı’na yaptığı yıllık ziyaretinde Tekeli Köşkü olarak bilinen yapıda ağırlardı ve bu önemli bir devlet töreniydi.”⁴³

Fetihten sonra İstanbul’da Bizanslıların kurduğu küçük tersanelerin kullanılması yerine II. Mehmet tarafından 1455’te Haliç’in kuzey kıyısında büyük bir tersane kurulmuştur. Yeni tersane ilk yapıldığında birkaç bölüm, bir divanhane ve meclisten oluşuyordu. Zamanla kıyıda gemi inşa tezgahları arttırıldı, ambarlar ve atölyeler ilave edildi. Kaptan-ı Derya’nın dairesi de burada bulunmakta idi. Tersanede önceleri kayık, karamürsel, aktarma, at kayığı, çektiri gibi nispeten küçük ahşap tekneler yapılırken teknolojinin ilerlemesi ile II. Beyazıt döneminde (1481-1512) büyük gemiler inşa edilmeye başlandı. Tersane devletin bütün tersanelerinin idari merkezi olmasıyla inşa tezgahları, donanım ve malzeme ambarları, havuzları, kışlaları, yelken dikim, kürek yapım atölyeleri, dökümhanesi, cami, mektep, hamam ve hatta zindanlarıyla büyük bir denizcilik merkezine dönüşmüştür.⁴⁴

Üretim ve Ticaret Alanları: İstanbul’un çok önemli bir vasfı, ticaret merkezi olmasıdır. Lüks mallar İstanbul pazarlarında çok daha ucuzdur. Temel ticaret yapıları; bedestenler, hanlar, kervansaraylar ve çarşıları oluşturan sokaklar boyunca sıralanmış dükkanlardan oluşmaktadır. Mahmut Paşa Külliyesi ile birlikte inşa edilen Kürkçü Han, kargir hanların ilk örneğidir. Genelde han ve kervansaraylar ahşap inşa edildiğinden günümüze ulaşamamıştır. Ticaret yaşamının merkezi bedestenlerdir. “Bugün mevcut olmayan liman çevresindeki tahıl ambarları taştan olabilir, fakat ticaret yapıları, arastalar, hanlar ve kervansaraylar, yüzyıllar boyunca ahşaptan yapılmıştır.”⁴⁵ II. Mehmet’in iki bedesteni çevresinde alışveriş yapılan sokaklardaki bütün dükkanlar, 18. yüzyıla değin tek katlı ahşap yapılarıdır. Kapalı Çarşı, iki yanlarında basit ahşap dükkanlar dizili sokaklar

FETİH'TEN GÜNÜMÜZE İSTANBUL KENT MEKÂNININ OLUŞUMU

dan oluşuyordu ve her sokak, terziler, şapkacılar, manifaturacılar, mücevherciler gibi belli bir ticaret koluna ayrılmıştı. Hanlar, tek ya da iki katlı, genellikle merkezi bir avlusu ve tek girişi olan dikdörtgen yapılarıydı. Saraylarda olduğu gibi bunların da zemin katları moloz taş, birinci katları ise ahşaptı.

Liman bölgesi ve çarşılar fonksiyonları itibarıyla, Bizans döneminden sonra da aynı kalmıştır. Buralarda ekonomik faaliyetlerin canlandırılması amacıyla, muhtelif cami, imaret ve çarşılar ya yeniden yapılmış ya da eski yapılar onarılmıştır.⁴⁶

15. yy'da bugünkü Sirkeci'den başlayarak Haliç içlerine kadar olan bölgede liman aktivitelerinin genişlediği ve limandaki boşaltma işlemlerinde sadece gerekli tüketim maddeleri için mekan düzeyinde bir tür uzmanlaşmanın ortaya çıktığı bilinmektedir. Bu bölgede Yemiş Pazarı İskeleyi, Un Kapanı, Yağ Kapanı, Odun Pazarı İskeleyi, Balat İskeleyi gibi özel mahaller bulunmaktadır. İstanbul'a Kırım, Tuna ve Karadeniz'den gelen erzak Haliç içindeki iskelelerde boşaltılır, kontrolleri yapılır, depolama ve erzakın işlenmesi ile ilgili esnaf da iskelelerin çevresinde faaliyet gösterirdi. Bugünkü Tahtakale, limana bağlı faaliyetlerin en çok yoğunlaştığı yerdirdi.⁴⁷ "Bugünkü Eminönü, 15. ve 17. yüzyıllarda limanın merkezi fonksiyonlarına sahipti. Eremya Çelebi, Mısırdan ve uzak adalardan gelen gemilerin burada Gümrük Eminliği önünde durup, kontrol için beklediğini bildirmektedir. Uzak ülkelerden gelen malların depo edildiği antrepolar ile bunların satışının yapıldığı Mısır çarşısı da bu nedenle burada bulunmaktadır."⁴⁸

Eminönü ve Unkapanı arasında Balık pazarı bulunuyordu. Haliç içlerine gidildikçe Sebze Pazarı, Odun Pazarı ve Hapishane bulunmaktadır.

İstanbul'un geleneksel kent özelliklerini gösteren bu mekan kalıpları uzun yıllar boyunca aynıdır. Kentin fonksiyon alanlarındaki genişlemeleri kentin doğal hinderlandının büyümesi ve ülkenin gerçek merkezi durumuna gelmesiyle açıklamak mümkündür.⁴⁹

Eğitim Yapıları ve Dini Yapılar: Osmanlı'da dört tip eğitimden bahsedilebilir. Bunlar; yönetici sınıfı yetiştirmek üzere saray eğitim kurumu olan Enderun, bürokrat (küttab) yetiştirmek üzere usta- çırak ilişkisi çerçevesinde bürolarda eğitim veren kalem eğitimi, tasavvuf erbabının yetişmesine yönelik dergah veya tekke eğitimi ve ilim erbabını yetiştiren medrese eğitimidir. Bunlardan Osmanlı klasik ve geleneksel eğitim sisteminden bahsedilince medrese akla gelmektedir. Eğitim faaliyetlerinin temel kurumları külliyeler içinde yapılmıştır. Her bir külliye medrese bulunmakla birlikte bunlardan bazıları çok önemli bir yere sahip olmuşlardır. XV. yüzyılda II. Mehmet tarafından yaptırılan Sahn-ı Seman Medreseleri (1463-1471) bundan yüzyıl sonra da Kanuni Sultan Süleyman tarafından yaptırılan Süleymaniye Medreseleri (1550-1557) klasik dönemin ilim hayatında iki dönüm noktasını oluşturmaktadır.⁵⁰

Mahalle teşkilatının örgütlendiği bir merkez olarak külliyelerde eğitim ve dini faaliyetler sürdürülmektedir. Külliye, bir cami çevresinde medrese, imaret, aşevi, kütüphane, türbe, hamam, çeşme, sebil, çarşı, han vb.'den meydana gelen dinsel ve toplumsal yapılar topluluğudur.

Cami ve mescit ibadetlerin yerine getirilmesinde kullanılan dini yapılar olarak değerlendirilmekle birlikte, bu dönemin dini yapıları içinde tarikatların faaliyetlerinin sürdürüldüğü tekkeler önemli bir yere sahiptir. Tekke, tarikat şeyhinin veya tarikatın ileri gelenlerinin türbeleri etrafında kurulan, haremlik- selamlık daireleri, mutfak, derviş

FETİH'TEN GÜNÜMÜZE İSTANBUL KENT MEKÂNININ OLUŞUMU

hücreleri, kitaplık, çilehaneler, yemek odası, konuk odaları ve eski tarikat bağlılarının türbe ve mezarlarının bulunduğu mekanlardır. Tarikat kurucusunun (pir) türbesinin bulunduğu tekkeye pir evi, diğer tarikat büyüklerinin türbelerinin yer aldığı tekkeye asitane, bunların küçüklerine ise tekke veya dergah denilmektedir. Tekkeler dinsel işlevleri yanında birer eğitim, öğretim ve sanat kurumlarıdır. İstanbul'da birçok tarikat vardır. Bu tarikatlara göre tekkeler farklı isimler alabilmiştir. Örneğin Mevleviler Mevlevihaneyi kullanmışlardır.

Bu dönemin dini yaşantısı, farklı din mensupları ve onların dini yapıları ile zenginlik ifade eden bir olgudur. Rum, Ermeni, Yahudi nüfus kentin periferisinde kendi kutsal mekanlarını inşa etmişler ve buralarda dinsel faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.

5. Kentin Konut Alanları

Osmanlı toplumunda barınma kültürünün zenginliğine işaret eden, sivil konut karşılığında, kullanılan beyt, dar, gurfe, hane, ev, hücre, kasır, konak, konak yavrusu, köşk, menzil, oda, sahilhane ve yalı terimlerden bazılarının ortaya çıkışı ve yaygınlık kazanmaları, klasik dönem içinde ancak, farklı zaman dilimlerinde gerçekleşmiştir.

Köşk: Erken klasik dönemde Lale Devri'ne kadar köşk deyince, Topkapı Sarayı ya da konak kompleksi içinde bulunan, bağımsız ve küçük konut birimleri anlaşılmaktadır. Bahçe içinde yapılan köşkler genellikle ahşaptır. Üstü kapalı, yanlardan etrafı seyre açık, dinlenme alanları olarak düşünülmüştür. Bağdat Köşkü ve Revan Köşkü örnek olarak verilebilir. Dışları sade görünüşlü olan yapı birimlerinin içleri çinilerle süslenmiştir.

Köşk Sultan Sarayında olduğu gibi bir özel kişinin evinin ilavesi de olabilir. Özel kişinin avlusunda veya bahçesinde ise köşk ismini muhafaza eder hatta yerine göre kameriye, mehtabiye, çardak v.s. isimlerini de alabilir.⁵¹ Bu dönemde, Saraya özgü bu konut biriminin, Lale Devri'nden sonra anlamı değişmiş, bağımsız bir konut biçimi olarak köşk Haliç ve Boğaz köylerinde yaygınlık kazanmıştır.

Kasır: Erken klasik dönemde, köşk gibi Topkapı Sarayı içinde yaptırılan konut birimleridir. Yalnız padişaha aidiyet anlamını taşır. Örnek olarak Sepetçiler Kasrı, Yalı Kasrı verilebilir. Kasırın da Lale Devri itibariyle anlamı değişmiştir.

Konak: Üst düzey devlet yöneticilerine ihsan olunan, resmi ikametgah olup geçici olarak oturulacak yer karşılığında kullanılmaktadır. Büyük olan ve haremlik-selamlık olarak ayrılan bölümlerden oluşan ve kent içinde bulunan konut tipidir.⁵²

Mantran, konak ve sarayların erken klasik dönem İstanbul'unda fark edildiğini belirtir ve konakları, yüksek geliri olan ve yüksek mertebeli kişilerin oturduğu, özel otellere benzetir. Ona göre, konak ve saray arasında çok fazla fark yoktur ve bunlar, aynı iç düzenleme ve bezeme kaygılarına sahne olmaktadır. Bunların dıştan gösterişli olmadığını ancak oturanların rahatlık ve zevkine yönelik yapıldığını söyler. "Saraylar ve konaklar çoğu zaman diğerlerinden daha iyi inşa edilmiş olmakla birlikte dıştan hayranlık uyandıracak bir görünüm sunmamaktadırlar."⁵³

Konakların çoğunluğu Saray çevresinde bulunmakla birlikte devlet görevinde bulunan gayri müslimlerin yerleştikleri semtlerde konakları bulunmaktadır. Kömürciyan, Fener'de Divan-ı Hümayunda tercümanlık yapan ve Eflak ve Boğdan beyliklerinde bulunan Rum asilzadelerinin konakları olduğunu söylemektedir.⁵⁴

FETİH'TEN GÜNÜMÜZE İSTANBUL KENT MEKÂNININ OLUŞUMU

Halkın Yaşadığı Konutlar: İstanbul'un genel olarak konut alanları, cami merkez alınarak etrafında bekar odaları ve hanların bulunduğu iş bölgesinden sonra başlar. Böylece, iş bölgesini çevreleyen merkezi ve iç kısımda Müslüman nüfus, periferide ise gayrimüslim azınlıklar ve sistem dışı gruplar yerleştirilmiştir.⁵⁵

Geleneksel kentlerde olduğu gibi İstanbul mekanındaki farklılaşmayı da, sosyal statü ve gelir farkları değil; dini ve etnik farklılaşma belirlemektedir. Semtlerde sınıfsal özellik olmamakla birlikte, sadece Çarşamba semti, Fatih ve Süleymaniye medreselerine yakın olduğundan “ulema semti” olarak bilinmektedir.⁵⁶

İstanbul halkının oturduğu konutlar olan evlerden önce, genellikle iş bölgesinde olmak üzere “oda” ya da “hücre” olarak isimlendirilen bekarların yaşadığı konutlardan bahsedilecektir.

Oda veya hücre, ev anlamında kullanılan konut türünün, en alt barınma basamağını oluşturmaktadır. Bir çeşit toplu konut gibi düşünülebilecek odalar, kiralanmak amacıyla yapılan, tek katlı, aynı biçim ve büyüklükte olan tek tek yapıların oluşturduğu diziler şeklindedir.⁵⁷

XVI. yüzyılın ortalarında, sur içi alanının doğu ucunda toplam olarak 1026 konut bulunmaktaydı. Büyük bir çoğunluğu oda topluluğu olan konutların geri kalanı bağımsız evlerdi.⁵⁸

Oda yalnızca iş bölgesinde çalışan bekar erkeklerin barındığı konut türü değildir. Bekar öğrencilerin, saray görevlilerinin ve yeniçerilerin oturduğu odalar da vardır. Enderun öğrencileri, Topkapı Sarayı'nda “büyük oda” denilen konutlarda yaşarlardı. Geceleri sekilerin üzerinde onarlı gruplar halinde yatarlar, gündüzleri de eğitim ve diğer işleri aynı mekanda yürütürlerdi.⁵⁹ Medreselerde eğitim gören “suhte” denilen öğrenciler de, medreselerde onlara ayrılan odalarda yaşıyorlardı.

Yeniçeriler “orta” denilen birimler halinde örgütlenmişlerdi. Her orta mutfak, tuvalet ve koğuşu bulunan kendine ait bir barınma yerine sahipti. O dönemde, “eski” ve “yeni odalar” olarak bilinen iki ana yerleşme grubu vardı.⁶⁰

Görüldüğü gibi, oda klasik dönem konut tipolojisinde farklı biçim ve anlamlarla ortaya çıkmıştır. En alt barınma basamağını temsil etmesinin yanında asker ve öğrencilerin yetiştirilmesi ve çalıştırılmasında ortaya çıkmış kurumsal bir konut tipini oluşturur. Bu konut tipi, içinde yaşayanların tercihleri dışında, devlet politikası olması zorunluluğu ya da şartların elverişsizliği sonucu meydana gelmiştir.

Evler üç tipe ayrılmaktadır.⁶¹

- “Beyt-i süfli”, “hane-i tahtani” ya da “menzil” denilen tek katlı evler
- “Beyt-i ulvi” ya da “hane-i fevkani” denilen iki katlı evler
- “Mükellef” denilen geniş ve büyük evler

II. Mehmed'in Vakfiyesinde konutların niteliklerine yönelik açıklamalardan İstanbul evlerinin büyük çoğunluğunun tek katlı olduğu anlaşılmaktadır.⁶² Vakfiyede, bu evlerin sıra evler oldukları belirtilmiş; üç katlı evlerden söz edilmemiştir. Evlerin bazıları duvarla çevrilidir.⁶³

FETİH'TEN GÜNÜMÜZE İSTANBUL KENT MEKÂNININ OLUŞUMU

Evlerin çatılarında, konut kültüründe zamanla farklı biçimde isimlendirilecek gurfe, cihannüma ve cumba denilen kapalı çıkmalar vardır. Bu çıkmalar bazı evlerde dıştan eli böğründe denilen desteklerle mesnetlenmiştir.

İki katlı evler, XVI. yüzyıl ikinci yarısında, servisleri alt katta ve oturma katı üstte olmak üzere yapılmaya başlanmıştır. Bu evler o dönemler için zenginlik işareti olduğu kadar, yeni bir konut kavramını gündeme getirmiştir.⁶⁴

Her ev ayrı bir haneyi ifade etmektedir. Ev yapımında kullanılan ana malzeme ahşaptır. Kargir evler oldukça az olup bu evlerde, gayri müslim azınlıklar oturmaktadır. Yerleşim ve konut biçimlenmesinde dini ve etnik ayrımın belirleyiciliği etkin olduğundan gayrimüslimlerin evleri Müslümanların evlerinden daha yüksek olamazdı.

Depreme dayanıklılığı, malzemesinin kolay bulunması, ucuz ve ustalığının yaygın olması nedenleriyle tercih edilen ahşap binalar, yangına karşı dayanıksız; hatta yangına sebep olmakta idi. Bu yüzden, ahşap bir metropol olan başkent⁶⁵ sürekli olarak yangınlara sahne olmuştur. Dar ve kıvrımlı sokaklarda, bitişik düzen ahşap evler arasında yangın duvarının bulunmamasına İstanbul'da eksik olmayan rüzgar ve fırtınalar da eklenince bazı tarihlerde kentte afete dönüşen büyük yangınlar görülmüştür. XVI. yüzyıl itibarıyla ahşap yapı yasağı çıkmış, ancak yasaklar gerektiği şekilde uygulanamamıştır. "Bu büyük yangınların kentin topografyasında ve görünüşünde büyük değişikliklere yol açtıkları düşünülebilir, ama hiç de öyle olmamıştır, Çünkü taştan yapılan büyük binalar yangına dayanmakta ve yerlerinde kalmaktadırlar; öte yandan halk alışkanlıklarını ve geleneklerini değiştirmekten hiç hoşlanmamaktadır."⁶⁶

Halkın ahşap inşa tekniğindeki ısrarlı tavrı, güçlü bir ahşap ev geleneğine bağlanabilmekle birlikte yeterli bir açıklama değildir. Yangınların hane ekonomilerine etkisi ve o dönem nüfus artışı nedeniyle niceliksel olarak ev sayısının artması da ahşap inşaat üzerinde etkili olmuştur.

Sedat Hakkı Eldem'e göre, XVII. yüzyılda İstanbul'da klasik Türk konut tipini temsil eden, onun "dış sofalı" dediği "hayatlı ev" tipolojisi yaygındır. Bu ev tipinin en önemli ögesi, bütün etkinlikler için kullanılan, "Türk odası" denilen bağımsız yaşam ünitesidir.⁶⁷

Ahşap hayatlı ev geleneğinin İstanbul konut mimarisine bıraktığı nitelikler şunlardır.⁶⁸

- Evlerin zemin katlarının servis olarak kullanılması ve sokağa kapalı olması
- Mutfakların bahçe ya da avluda bulunması
- Üst katların zemin katlar üzerinden sokağa taşması
- Pencere ve oda düzenleri
- Az katlılık
- Yatay genişleme

Böylece denilebilir ki, "yabancı gezginlerin hep şaşırarak belirttikleri, adeta geçici yapılmış hissi veren bir tutumla süratle kurulan bu ahşap strüktürde, kafeslerle dış dünyanın gözünden saklanan, fakat bol pencerelerle sokağa açılan ışıklı odaların, yollar ve kıyıları boyunca cumbaları ve çıkmalarıyla sürekli bir gölge ışık oyunu yaratan, çeşitli renklere boyanmış, zemin katların kapalı duvarları üzerinden dış dünyaya açılan hareketli

FETİH'TEN GÜNÜMÜZE İSTANBUL KENT MEKÂNININ OLUŞUMU

cepheler Anadolu'da gelişen büyük Türk konut tipi geleneğinin, hayatlı evin İstanbul peyzajına yansımış izleridir."⁶⁹

Karoly Kos, dönemin evlerini şöyle anlatır: "Dar sokaklar üzerindeki gri ve kahverengi renkteki evlerin tek düzeliği can sıkıcı değildir; sadelikleri bu evlere ayrı bir hava, ayrı bir özellik kazandırmaktadır. Sokaklarda sessizlik ve güven hakimdir, kapılar daima kapalı, pencereler kepenklidir. Kafeslerin arkasında gölgeler dolaşmakta, güneş yarı karanlık sokaklara keskin bir ışık lekesi yapmakta ve evler bu lekelerin arasında koyu bir nokta olarak kalmaktadır... Renkler asla bir süs görünümüne bürünmemiştir bu şehirde. Her şey daha açık, daha sıcak ve daha taze, daha da doğal hale gelmiştir."⁷⁰

Konutlara övgüler yağdıran yazılar yanında, o dönem İstanbul'unu bakımsız ve kirli bulanlar da vardır. "Evler ve dükkanlar genellikle mütevazı, hatta ekabir konakları hariç sefil görünüştedirler."⁷¹

Mantran, yabancı seyyahların İstanbul evleri hakkındaki gözlemlerinden bahsederken, bunların vasat, fakir olmanın bile altında, kötü inşa edilmiş, kullanışsız niteliklerde olmalarına karşın mütevazı oldukları ve güzel göründükleri görüşünde birliktelik sağlandığını yazar.⁷²

Devletin büyük ve zengin olduğu bu dönemde servet, özel konutlara, bahçelere, hatta saraylara değil; kamusal binalara, camilere ve askeri tesislere aktarılmıştır. Çünkü, zengince yaşama biçimi ve anlayışı bunu gerektirmektedir.⁷³ Osmanlı kültürünün fonksiyonel ve estetik görünümü, sanat eserlerinde olduğu kadar halkın ikamet ettiği alanlarda da bir bütün olarak sergilenmiştir. Bu işin nasıl başarıldığı sorusunu Karoly Kos şöyle yanıtlıyor: "Bu en zor olan sanat sorununu eski, köklü ve gelişmiş kültürlerle, medeniyetlere sahip olan dönemler farklı farklı da olsa yine de çözmeyi başarmışlardır. Bilinçli bir şekilde değil, hesaplar yaparak hiç değil, büyük kuruluş ya da mekanizmalarla değil; içten gelen bir stil önsezisiyle, bir doğallıkla, huzur içinde, asla telaşa kapılmadan, asla aramadan ve de akıl satmadan, ukalalık yapmadan, gerçekleştirdikleri işin başarılı olacağına inanarak, güvenle o sorunu çözmüşlerdir."⁷⁴

C. Geç Klasik Dönem (1718-1839)

1. Devlette ve Toplumda Değişim

Lale Devri (1718- 1730), devletin kendi aleyhine işleyen iç ve dış konjonktürü değerlendiremediği veya sorunları görmezden gelerek lüks tüketime yöneldiği bir sefahat süreci olarak yorumlanmaktadır. III. Selim'le birlikte siyasi başarısızlıkların nedeni, yönetim ve eğitim sistemlerinde bulunmuş ve bu konuda Batı devletlerinin uygulamaları örnek alınarak sorunların aşılması yöntemlerine başvurulmuştur. II. Mahmut'la devam eden bu yenileşme çabaları askeriyenin düzeltilmesi ve devlet teşkilatının yeniden düzenlenmesi şeklinde olmuştur. Bu dönemde düzenli ordu birliklerinin kurulması, askeri okulların açılması ve devletin Nezaretlere ayrılmasıyla bürokratik yönetim geleneğinin başlatılması ile modernleşme çabaları sürmüştür. Toplumsal olarak bu dönemi, erken klasik dönemden ayıran noktalar; üst sınıf kültürünün belirginlik kazanması ve buna bağlı olarak yeni konut ve yaşama biçimlerinin ortaya çıkmasıdır. Osmanlı kültürü değişme sürecine girmiş, toplumun içsel dinamikleri değişmeye başlamıştır.

2. Değişimin Kent Mekanına Yansıması

FETİH'TEN GÜNÜMÜZE İSTANBUL KENT MEKÂNININ OLUŞUMU

Nezaretlerin tesisi ile birlikte İstanbul'da resmi binalar hızla artmıştır. Sarayın varlığıyla birlikte temsil mekanı olarak dikkat çeken üst düzey devlet görevlilerinin konutları, sayıca artmaya ve kent dokusunda yayılmaya başlamıştır. XIX. yüzyıldan sonra köşkün anlamı değişmiş, sayfiyedeki mevsimlik, hatta kent içinde sürekli oturlan konutlara da köşk denmiştir. "Köşk ismi, ev ve konaktan daha çekici sayılmıştır".⁷⁵ Özellikle, Haliç ve Boğaziçi kıyılarında, mevsimlik eğlence ve dinlenmeye yönelik konut biçimleri geliştirilmiştir. Sultan ve üst düzey devlet görevlilerinin dinlenmesi ve avlanması için mimarileri ve süslemeleriyle dikkat çeken kasırlar yapılmıştır. Sadabad Kasrı, Göksu Kasrı, Aynalıkavak Kasrı örnek olarak verilebilir.

Bu dönem, Osmanlı konut kültürüne yalı ve sahil saray ya da sahilhane denilen iki konut tipi kazandırmış ve erken klasik dönemde saray içinde bulunan köşkler, sayfiye semtlerine taşınmıştır. Bahçe içinde, ahşap olarak inşa edilen köşkler ile su kenarında inşa edilen yeni konutlar, doğa mekan bütünleşmesi içinde zengin süslemeleri ile İstanbul'u güzelleştirmiş ve ona yeni bir silüet kazandırmıştır. Sivil konutlar yaygınlık kazanırken, aynı zamanda konut alanında bireyselleşme başlamıştır.

İstanbul'un suriçi kentle sınırlı görünümünün yerini, kıyılarda yoğunlaşan bir kıyı kenti almaya başlamıştır. XVI. yüzyılda cami ve mescitlerin %63'ü suriçi kentte yer alırken, XVIII. yüzyıla gelindiğinde bu oran %45'e düşmüştür yine bu dönemde yapılan su yollarının hemen hemen hepsi sur dışındadır.⁷⁶

XVIII. yüzyıl sonlarına doğru büyük askeri kışlaların inşaatları İstanbul'a hakimdir. "Proje ve tipolojiler yabancı kaynaklı olduğundan kıyıların kentin görünümü değişmiş ve büyüklükleri, farklı ölçükleri ve üsluplarıyla bu kışlalar reformcu sultanların getirdiği yeni düzenin adeta simgeleri olmuştur".⁷⁷

Taksim'de Halil Paşa Kışlası, Cezayirli Hasan Paşa'nın yaptırdığı Kalyoncu Kışlası, III. Selim döneminde bir grup çok büyük askeri yapı, Halıcıoğlu'nda Humbaracılar Kışlası, Tophane'de Topçular Kışlası ve eski Kavak Sarayı yerine yapılan Selimiye Kışlası 18. yüzyıl sonunda inşa edilmiş yapılarıdır.

"Fransız yeni klasisizmini İstanbul'a taşıyan bu askeri yapılar o günün kentlisi için başka bir dünyanın habercileriydi. Kentsel görünüm içinde bu yapılar o kadar ağırlıklıydı ki, sur dışındaki İstanbul bir kışla kentine dönüşmüştü. Kaldı ki bunlar sadece işlevleri için değil, yeni politikaların simgesi olarak, yani Osmanlı Devleti'nin artık bir Avrupa devleti bağlamındaki gücünü vurgulamak için yapılmışlardı."⁷⁸

XVIII. yüzyılda Boğaz, üst sınıf Türkler'in araba yerine kayık kullandıkları büyük bir bulvardı.⁷⁹

1773'te Mühendishane-i Bahri Hümayun'un açılması ile gemi inşasında önemli ilerlemeler ile tersane genişletilmiş ve geliştirilmiştir.

Haliç çevresinde fabrikalar kurulmaya başlanmıştır. 1828'de Eyüp'te Riştehane (yün imalathanesi) ve iplikhane Karhanesi ve 1833'te Feshane inşa edilmiştir.

D. Klasik Dönem İstanbul Konutlarının Genel Nitelikleri

Lale Devrinin kent ve konut alanında getirdiği farklılıkların, kentin klasik formunda ve konut

FETİH'TEN GÜNÜMÜZE İSTANBUL KENT MEKÂNININ OLUŞUMU

biçimlerinde köklü bir değişiklik şeklinde olmadığı, konut biçimlerine ilaveler ve kentin genişlemesi şeklinde olduğu düşünülmektedir. Bundan dolayı aşağıda klasik dönem konutlarına ilişkin genel nitelikler sunulmaktadır.

- Ayrı bir haneyi temsil eden her ev, tek başına bir varlık kazanmıştır.
- Doğal mekan, mahalle sakinleri tarafından bölüşülerek, ev-doğa birlikteliği kurulmuştur. Böylece, doğayı muhafaza eden ve doğayla bütünleşen bir estetik anlayışı hakimdir.
- Yatay genişleme esasına göre inşa edilmişlerdir.
- İnsana uygun ölçü esas alınmıştır. Bunun arka planında, dinsel merkezlerin yüceliğini açığa çıkarma kaygısı ve fonksiyonelliğin ön planda tutulması yatmaktadır. Böylece, kent silüetine olduğu kadar, benzer biçim ve boyutlarda inşa edilen evlere estetik görünüm kazandırılmıştır.
- Pencere sayısının fazlalığı ve cumba çıkma gibi birimlerle, çevreye bakışa çok boyutluluk kazandırılmıştır. "Geleneksel dönem yapılarında görülen üç tarafa bakma olanağı, tek yöne bakmaya yönelik tavrın reddini içerir. Her şeyin çeşitli istikametlere bakılarak anlaşılması gerektiği hususundaki tevhide/hareketli kültür tavrının bir devamıdır."⁸⁰ Bu da, insanların bakış açılarında ve yaşamı kavrayışlarında çok yönlülüğü teşvik etmektedir.
- Dar ve kıvrımlı sokaklar içinde bulunan evler, birbirlerine yaklaşan saçak ve cumbaları ile mahremiyet anlayışını ve içe dönük bir yapıyı yansıtır.
- Osmanlı kültürünün kendine özgü üslubunun ürünüdürler. Bu konuda Hamdi Kayalı'nın tasviri şöyledir: "Bizde klasik ahşap yapı Türkün kendi ruh yapısının timsaliydi, umumiyetle dışında sade bir güzellik, içinde bir irfan hazinesinin parıltıları vardı, sokak kapısından, bir sanat hazinesine girilirdi."⁸¹ İstanbul'da konut tipoloji ve mimarisinin gelişmesini bir ölçüde sarayın egemen zevkine bağlamak gerekir. Sultandan devlet büyüklerine, onlardan daha küçük devlet yöneticilerine giderek halka doğru yayılan bir üslup yayılması vardır.⁸²

Bu özelliklerin temel dayanağı, Osmanlı kültüründe eve bakış açısı ve insan-konut ilişkisidir. Felsefi arka planda, insanın ölümlü oluşunun ön plana çıktığı, gelecek nesillere, değişiklik ve gelişmelere bağlı olarak çağdaş konutlar yapma şansını veren; dünya malını geçici bir araç sayan bir inanış ve anlayış yatmaktadır. Bu özelliği ile klasik dönem İstanbul evleri, gerçekçi ve devrimcidir.⁸³

E. Siluet ve Anlamlar

Külliyeye merkezli kentsel kurgu ile çok merkezlilik içinde bütünün oluşturulması ve algılanması geçerlidir. Külliye kent yüksek noktalarında kurulmuş olup cami merkez alınarak, çevresinde büyük mahalleler oluşturulmuştur. Bunun dışında tekke veya mescit merkezli büyüyen daha küçük mahalleler vardır. Külliye kent silüetinde belirginleşmiş konumları, caminin kutsal mekan olması ve bu nedenden ötürü diğer yapılar arasındaki nispet farkının korunması anlayışından beslenmektedir. Selatin Camilerinin bu anlamda kutsal değerler kadar iktidarı da temsil ettiği düşünülebilir.

Nispetlerin oluşturulmasında temel alınan ölçüler, yalnızca kutsal mekanların yüceltilmesi değil aynı zamanda kentin tümüne aynı başarıyla yansıtılan insan ölçüsüdür. Böylece,

FETİH'TEN GÜNÜMÜZE İSTANBUL KENT MEKÂNININ OLUŞUMU

temelde insan ve insanlık değerleri yüceltilmektedir. Mahalle ve yapılar isimlerini kurucularından almaktadırlar. Ancak bu, toplumsal anlamda bireyci bir yapıyı çağrıştırmamalıdır. Osmanlı toplumu, cemaatçi yapısı ile toplumsal dayanışmanın odağıdır. Fertler isimleriyle ön plana çıkabilmişse bu, onların topluma mal olduklarının bir göstergesidir. Bu anlayış, dinsel ve ahlaki parametreler tarafından belirlenmektedir. Şehrin fiziksel dokusunun düzenlenmesinde doğadan tamamlayıcı, bütünleştirici olarak yararlanılmıştır. Kamusal hizmetlerin yürütüldüğü alanlarda köklü ve kalıcı ağaçlar bulunurken, evlerin bahçelerinde meyve ağaçları ve çiçekler yer edinmiştir. Burada fonksiyonellik önemli bir unsur olmakla birlikte onun kadar önemli olan, insanların dünyayı güzelleştirme bilinç ve sorumluluğuna sahip olmaları ve bunun bir değer yargısı olarak var olmasıdır.

Dar, kıvrımlı, cumba ve kafeslerle süslenmiş sokaklar içe dönük/kapalı bir toplumsal hayatı yansıtmaktadır. İyi-güzel ve faydalı kavramlarının özdeşliğini içinde oluşturan mahallelerde fonksiyonelliğin önemini vurgusu da okunmaktadır. Çıkmaz sokakların ortaya çıkışı bir Doğu musibeti değil, alanın sokak sakinlerinin en fazla yarar sağlayabilecekleri şekilde özelleştirilmesi sürecidir.⁸⁴ “Batılı modern kent şemasında sokağa ilişkin olumsuz imajın nedeni, bu tip yolun kamusal alanla bireyselleşme geçişi olanaksız kılmasındandır. Oysa İslam kenti bir uçtan öbürüne, bir mahalleden diğerine kişilerin diledikleri gibi geçebilecekleri bir alan değildir; kapı, çarşı, büyük cami gibi kamusal niteliği en belirgin yerlerden en özel mekan olan eve büyük sokak ve çıkmaz sokak aracılığıyla, yani gittikçe kamudan özele geçmeyi sağlayan bir ilerleme ile varılabilir. Bu peteksi sistem için Batı'nın çok hoşlandığı labirent niteliği doğru değildir. Çıkmaz sokak mahremiyetin ve korunmanın bütün avantajlarına sahiptir.”⁸⁵ Kosmopolit bir kentte varlığın bilincinin ve güvenlik gerekliliğinin daha yakından duyumsanması doğal bir süreçtir ve farklı din ve ırktan olanların yaşadıkları mekân ve mekânın biçimlenmesini farklılaştırmaktadır.

“Bu mekansal yapıda iktidar yoktur; iktidar kent dışında bir kaleye sığınmış ve bir güvenlik kuşağı oluşturan meydanla kendini kentten soyutlamıştır. Meydan (ekonomik ve toplumsal etkinliklerin sürdüğü kamusal alanlar) Batılı anlamda bir buluşma yeri olmaktan çok, imparatorluk muhafız alayının manevra sahasıdır.”⁸⁶

İktidar ve gücü temsil eden mekanların ihtişam göstergesi kapı'dır. İktidar kapı ile özdeşdir. Devletin meşruiyet mekanları Topkapı Sarayı ve Eyüp Sultan'dır. Padişahların Kılıç Kuşanma merasimleri Eyüp Sultan'da yapılmaktadır. Sosyal hayatın merkezi olan cami çevresinde bulunan türbe, hazire ve mezarlıklar, doğal yapı elemanları ile bütünleşmiş olarak yer almaktadırlar. Bu doğrultuda kentin fiziksel yapılanmasında, ölüm olgusu, yaşama tezat oluşturan ve dışlanan bir gerçekliği değil, aksine hayatla iç içe geçmişliği ve bu tutarlı tavrın sonucu olan bir düzen atmosferini yansıtmaktadır.

Felsefi arka planı, İslam ahlakı ve tasavvuf anlayışı oluşturmaktadır. Bu anlayış uygulamada, doğal mekanla bütünleşmiş bir kentsel mekan oluşturulması, daimi ile geçici olanın sınırlarının çizilerek ayrıştırılması ile mimariye yansıtılmıştır.

III. Tanzimat Dönemi (1839-1923)

A. Tanzimat Döneminde Devlet ve Toplum

Klasik dönemde anlatılan Osmanlı Devleti devam etmekle birlikte, bu tarihlerde değişen

FETİH'TEN GÜNÜMÜZE İSTANBUL KENT MEKÂNININ OLUŞUMU

ekonomik ve sosyal yapı, devlet ve toplum kavramlarına farklı anlamlar yüklemiştir. Osmanlı'nın 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması ile simgelenen dünya ekonomisine açılması ve 1839 Tanzimat Fermanı ile simgelenen yeni yönetim biçimi arayışları kent yapısında önemli dönüşümlere yol açmıştır. Geç klasik dönemde devletin gerileyişi, askeri başarısızlıklara bağlanmış; batıdan teknoloji ve birtakım askeri yenilikler transfer edilmişti. Tanzimat Fermanı ile Batılılaşmacı ıslahat süreci halkalarına kurumsal, hukuki, kentsel yönetim ve denetime yönelik yeni düzenlemeler eklenmiştir. Hazırlayıcı bir siyasi ve toplumsal olaylar süreci olarak gündeme gelen Tanzimat ve Islahat Fermanı hükümlerinin çoğunluğu, haklar konusunda gayrimüslimlere eşitlik sağlama yönündedir. Devlet kendini yeniden tanımlamaya çalışmıştır. Devletin temel fonksiyonu olan yönetmek ve adaletle hükmetmek, yerini çözüm arayışında olma ve bu doğrultuda kendini üretmeye bırakmıştır. Tanzimat Fermanı ve onu izleyen Islahat Fermanı devletin kendisini kendi rızası ile dönüştürme çabasının ürünüdürler ve bir medeniyet ve kültür dönüşümünün belgesi kabul edilebilecek niteliği taşırlar. Tanzimat aracılığı ile yürütülen Batılılaşma, devlet otoritesini sağlamlaştırmanın bir yolu olarak karşımıza çıkmaktadır. Merkezi devlet otoritesini güçlendirirken yönetimin kaynakları olan din ve örf arasındaki öncelik örfün esas alınmasıyla belirlenmektedir. Örfün baskın olduğu bir düzende bu gerçek kent dokusuna şu çelişki ile yansımaktadır. "Bireyin mülkiyet haklarını koruyan şeriat anlayışı ile daha önce bina yapılmamış bir alanda inşaatı ya da binalarda saçak ve çıkmaları yasaklayan nizamnameleri bağdaştırmak nasıl mümkün olabilir?"⁸⁷ Bu hukuki bir çelişkidir. "Şeriatın örf hukukuyla kavgasını, en azından kentsel alan bakımından, bu siyasi çerçevede yeniden gözden geçirmek gerekir. Şeriatın kente ilişkin kuralları, son tahlilde bireyi iktidarın kenti düzenleme isteğine, yani iktidarın düzenine karşı korumaktadır. Bu kuralların hedefi mevcut olanı ideal bir şemaya göre yeniden biçimlendirmek, yani şehircilik yapmak değil, özel şahısların ve sonuçta cemaatin çıkarlarını gözetmektir. Bu nedenle başlangıçta iktidarın kente düzen verme isteği sürekli olarak, dünyevi iktidarın tek hukuki silahı olan örf hukuku karşısındaki üstünlüğünden yararlanan şeriatın için için direnişine çarparak kırılmıştır."⁸⁸ "Tanzimat genelde örf hukukunun düzenli kanunlar haline getirilmesi ve şeriatın bütünüyle devre dışı bırakılmasına varacak biçimde adım adım sınırlandırılmasıydı ve bu yönüyle cemaatin nihai bozgunu anlamına gelmekteydi."⁸⁹

Tanzimat Fermanı siyasal yapı, toplumsal yapı ve kültür alanını da direkt etkilemiştir. Bu etkilenme, Batının sosyo-kültürel yaşam formlarının Osmanlı'ya taşınması yönündedir. Bu tarihlerde Osmanlı kültürünün merkezi olan İstanbul'da zihinler bulanmıştır. Batılı yaşam biçimi, Saray ve çevresinde sorunlara çözüm reçetesi gibi görülmüş; büyük bir istek ve hırsla benimsenme yoluna gidilmiştir. Saray merkezli bu etkilenme, zaman içinde halk tabanına yayılmaya başlamıştır. Dönüşüm süreci, yerleşme düzeni ve konut biçimlerine de yansımıştır. Peyami Safa'nın Fatih-Harbiye isimli romanının kahramanı Neriman'ın, mimari ve musiki alanında klasik kültürün ürettiği biçimlere nefretle bakmasının nedeni, bunları medeniyetten uzak ve geri kalmış bulmasıdır. O dönem İstanbul'u Avrupa kentleri ile karşılaştırıldığında, Avrupa kentlerinin üstünlüğü ortadadır. "... taş ev tahta evden, elektrik petrolden (gaz lambasından), otomobil, arabadan makine hayvandan ve lavanta hacıyağından daha iyidir."⁹⁰ Ancak babası ve arkadaş çevresi, bu üstünlük ve kolaylıkların medeniyetin bir kültür meselesi olarak anlaşılmasını sağlayacak bilinç olmaksızın alındığının farkındadırlar. Böylece Tanzimat, yönünü Batıya çevirmiş ve Saray yönetiminde yer alan bir takım kişilerden halka yayılan, kültürel bilinçten yoksun bir harekettir. Kadim Osmanlı kültürünün beslendiği kaynak, kitabın son sayfasında açığa çıkar. Neriman'ın babasının, kızının ve toplumunun yaşadığı çelişki ve yanılgılar karşısında duyduğu sıkıntıyı aşmada, inancına atfettiği önem kayda değerdir. Gazali'den okuduğu cümle şöyledir: "Evet, ölüme mahkum olduğun için, her şey boştur. Bu cihanın kaşanesi kum

FETİH'TEN GÜNÜMÜZE İSTANBUL KENT MEKÂNININ OLUŞUMU

üstüne yapılmıştır.” Böylece, bu dönemde Batı ülkelerinin verdiği hızla yaygınlaşan bir gösteriş ve asalet sevdası, hırs ve emelin doğurduğu bir ikbal ve servet düşkünlüğüne⁹¹ karşı engelleme denilemese bile tepki ve köklü eleştiriler, kadim kültüre bağlı, İslam ahlakı ve tasavvuf anlayışı içinde yetişen kesimden gelmiştir denilebilir.

Tanzimat Fermanı'nın getirdiği anlayışa uygun olarak 1848'de yalnız İstanbul için geçerli olmak üzere çıkarılan Ebniye Nizamnamesi 1849 tarihli Ebniye Nizamnamesi ile yasal bir çerçeve oluşturulmuştur. Bu düzenlemelerin kent gelişimini yönlendirmede yetersiz kalması sonucu 1858'de hükümleri bir araya toplayan Sokaklara Dair Nizamname çıkarılmıştır.

Bir sorun alanı olarak ortaya çıkan kent yönetimi için geliştirilen öneriler önce merkezi yönetime bağlı olarak düşünülmüştü. Ancak daha sonraları bu eğilimin aksine yerel yönetim arayışına geçilmiş ve 1855'te Şehremaneti kurulmuş, böylece belediye yönetimi oluşturulmaya başlanmıştır.

Tanzimat Fermanı ile halkın vatandaşlık ve mülkiyet haklarını güvence altına alan hükümlerle, kalıcı ve büyük ölçekli yapı programları için hukuki zemin hazırlanmıştır. Bu hükümlere paralel olarak kent toprağında bireysel tasarruf ve mülkiyete ilişkin uzantılar açısından 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi hükümleri de önemlidir. İlgili düzenlemenin kent toprağı üzerindeki etkileri iki türlü olmuştur. Birincisi, kent çevresindeki miri toprakların mülk topraklarına dönüştürülmesini kolaylaştırma, ikincisi ise, tapu kavramını getirerek mülkiyet kayıtlarını sistemleştirme şeklindedir. Miri topraklara ilişkin intikal hükümlerinin mülk topraklarının intikal hükümlerine yaklaşması Hazine'nin ihtiyaç duyduğunda rayiç fiyattan bu toprakları satmasını mümkün kılıyordu. Miri toprakların mülk toprakları haline gelişinin kolaylaşması, İstanbul'un büyümesini yönlendirmekle birlikte, aynı zamanda kentin çevresinde birçok özel çiftliğin ortaya çıkmasına yol açması bakımından önemlidir.⁹²

Yine yapılan düzenlemelerle, “mahallelerin kendiliğinden oluşan dinsel ve etnik cemaat tipi örgütlenmesi ile onun geleneksel kurumlarına dayanan yarı özerk yapılanmalar çözülüyor ve kentsel yaşamın her alanında merkezi düzenleme ve denetime olanak veren formel, hiyerarşik ve teknik bir yapı oluşturuluyordu”.⁹³

B. Değişimin Kent Mekanına Yansıması

Tanzimat Fermanı ile birlikte başlatılan ve öncelikle devleti daha sonra da toplumu dönüştürme hareketlerini hazırlayan bir çok sebep vardır. Bunlar kent mekanına olan etkileri açısından ele alındığında, öncelikle bu süreci hazırlayan değişkenlere kısaca yer verilmelidir. Dış dünyaya yönelik olan ve kaçınılmaz olarak ele alınması gereken dış değişkenler olduğu gibi İstanbul kentinin içsel dinamikleri de bunlar arasındadır. Yeni ekonomik ilişkiler ve yönetim biçimi, yeni kent merkezleri, zaruri olarak yeni bir alt yapı ve yeni kurumlar gerektiriyordu. Bu dönüşüm kadılık, ihtisab ağalığı, mimarbaşılık gibi geleneksel idari kurumlar ile sağlanamazdı. Bu geleneksel kurumlar klasik dönemde çok anlamlı ve tutarlı bir denge dünyasını ifade etmişlerse de artık, yapısal olarak yetersizlik bir tarafa baskılarla çökertilmişler ve yeni ihtiyaçlara cevap veremez olmuşlardı. Tanzimat Fermanı'nın kente yansıması, başkent in o zamanki mevcut görüntüsünün toptan reddedilmesi veya kentsel alanda köklü bir değişim uygulamalarıdır. Burada batılı bir kent üretme hedefi vardır.

Bu yüzyılda İstanbul'un başlıca sorun alanlarından biri nüfus artışı olgusudur. Yangınlar

FETİH'TEN GÜNÜMÜZE İSTANBUL KENT MEKÂNININ OLUŞUMU

önemlidir. Yangın tehlikesini azaltacak yeni inşaat tekniklerinin benimsenmesi, yolların yeni ulaşım teknolojisine uygun olarak genişletilmesi, kent çevresinde yeni konut alanlarının açılması ve kent merkezinin yeniden inşa edilmesi diğer sorun alanlarını oluşturmaktadır.

Bütün bunlar nedeniyle İstanbul kent mekanı ve toplumu yeniden üretilmek durumundadır. Nitekim toplum ve aile yapısında değişimler olmuş, bu kapsamda cemaatlerin çözülerek organize kent toplumuna, geleneksel ailenin ise değişerek çekirdek aileye dönüşüm süreci başlamıştır.⁹⁴ Kültürel değişim ise yaşama biçiminin, tüketimin, zevklerin ve değerler sisteminin Batılılaşma yönünde etkilenmesi olarak gerçekleşmiştir. Bu anlamda etkilenme, günlük yaşamı oluşturan ve etkileyen bir dizi toplumsal kültür kalıp ve bileşenini kapsamaktadır.⁹⁵

İdari Alanlar: 1853'te Abdülmecit eski Beşiktaş sarayının kalıntılarını yıktırarak Dolmabahçe Sarayı'nı inşa ettirmiştir. Abdülaziz bunlara ilave olarak Beylerbeyi (1865) ve Çırağan Sarayları'nı (1874) yaptırmıştır.

II. Abdülhamit'in şehrin dokusuna kattığı gelişme, Yıldız kompleksinin yapılmasıdır. Yeni idari merkez olarak seçilen bu alana Hamidiye Camisi ile etrafına Ertuğrul ve Orhaniye Kışlaları inşa ettirilmiştir.

Saray ve Babıali'nin mekansal ayrımı ve siyasi yapının değişmesi kenti, aşağıda açıklandığı biçimde değiştirmiştir. Topkapı Sarayı'nın terk edilmesinden sonra, Babıali, Bab-ı Meşihat, Beyazıt'taki Seraskerat ve Beyazıt'la Eminönü arasındaki çarşı alanı, kentin toplumsal açıdan hareketli iş merkezi statüsünü korumakla beraber, Aksaray'ın batısındaki mahalleler yavaş yavaş prestij kaybetmişlerdir.

Tanzimat Fermanı'nın batılılaşma yönündeki reformları, kent yönetimini kapsayacak şekilde genişletilmiştir. 1855'te Fransa'dan adapte edilen Şehremaneti Makamı, bugünkü belediyenin nüvesini teşkil etmek üzere oluşturuldu ve belediyenin bugünkü görevleri verildi. Şehremini Başkanlığınca atanan meclis, istenilen reformu gerçekleştiremedi ve hükümetin bir tasarrufu üzerine 1855'te İntizam-ı Şehir Komisyonu kuruldu. Komisyon yolların genişletilmesi ve bir dizi kentsel alt yapı ihtiyacının gereği önerilerinde bulundu. Yerel yönetim yetkilerinin çeşitli bölgelere devredilmesi anlayışının bir ürünü olan bu komisyon, kenti 14 bölgeye ayıran bir nizamname taslağı hazırladı. 1857'de Pera, Galata ve Tophane'yi kapsayan alan pilot bölge olarak seçilerek Altıncı Daire-i Belediye oluşturuldu. Yeni idari düzenlemelerin mekana yansımalarına bakıldığında, Şişhane meydanında, bugün Beyoğlu Belediye Başkanlığı olarak kullanılan Altıncı Daire-i Belediye binası görülecektir. Altıncı Belediye dairesinin çalışmaları, bu bölgenin kadastrounun çıkarılması, sokak düzenleme ve yol genişletme çalışmaları olarak ifade edilebilir. Bu bölgedeki tecrübenin diğerlerinde uygulanabileceği bekleniyordu. Bu uygulamadan en çok yararlananlar her ne kadar üst gelir grupları olsa da, Altıncı Daire, sonraki kent planlama ve tasarım çalışmalarına bir model oluşturmuştur.⁹⁶

Askeri Yapılar: Siyasi başarısızlıkların askeri bir sorun olarak algılanması ve bu ölçüde askeriye'nin içinde bulunduğu sorunları gidermek amacının kent mekanına yansımaları, büyük askeri binalar ya da kışlalar biçiminde olmuştur. Siyasal ve toplumsal arka planın bir yansıması olan kışlalar, bu dönemin sorun algılama önceliğinin ve çözüm üretim biçiminin vurgulu ifadeleridir ve "XIX. yüzyılda kışla yapısının simgeselliği, ağırlıkla bir kent vizyonu sorunudur"⁹⁷

FETİH'TEN GÜNÜMÜZE İSTANBUL KENT MEKÂNININ OLUŞUMU

Taşkışla, Gümüşsuyu Kışlası ve yeniden yapılan Maçka Silahhanesi Abdülaziz devri yapılarıdır. “Boğaz’ın çıplak tepelerinde kurulan bu devasa binalar, 19. Yüzyılda başkentin imajında her yerden görülen birer nirengi noktası oldular. Dikdörtgen biçimindeki bu yapıların geniş iç avluları vardı ve genelde aynı iç düzene sahiptiler. Düzenli ve simetrik dış cepheleri, askeri zihniyete yakışır haşin ve sade neoklasik bir üslup sergiliyordu”.⁹⁸ Böylece XV., XVI. ve XVII. yüzyılların kent formunu üreten, cami merkezli külliye biçimlenmesinin yerini XVIII. ve XIX. yüzyıllarda sur dışında askeri binalar almıştır. Bu askeri binalar, kendi başına yeni bir mimari ve kentsel atmosfer yaratmakta ve bu özellikleri ile kente tepeden bakmakta idiler. Kentin periferisinde yapılan bu yapılar kentin gelişme yönlerini de belirlemiştir.

Bu dönemde tipik bir kışla, geniş bir orta avlu ve onu çevreleyen yapı kanatlarından oluşmaktadır. Dikdörtgen biçimindeki bu anıtsal yapılarla İstanbul silueti, büyük, uzun ve sürekli cephe içeren kentsel dokuyla temsil edilmeye başlanmıştır.⁹⁹

Ekonomik Alan ve Yapılanmalar: 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması ile Türk pazarı Avrupa’ya açılmıştı. Bunun kaçınılmaz sonuçlarından biri geleneksel ekonominin hızla tasfiye olması diğeri ise modern sanayinin geliştirilmesi gerekliliği idi. Kapitalist iş ilişkilerinin egemenliği Osmanlı’nın ekonomik alanda ürettiği klasik kurumları anlamsız hale getirmişti. Haliç çevresinde fabrikaların arttırılması ile sanayileşme hareketi hızlandırıldı. Bu denetimsiz büyüme kenti dönüştürmeye başlamıştır. Osmanlı’nın modernleşme çabalarının kent mekanına yansması önce kışlalar sonra da fabrikalarda olmuştur. Fabrikalar zamanla periferiye yayılmıştır. Örnek olarak Paşabahçe’de cam, Beykoz’da ayakkabı fabrikaları açılmıştır. Zeytinburnu’nda eski tabakhanelerin yanına çelik ve dokuma fabrikaları kurulmuştur.¹⁰⁰ Haliç kıyılarında ağırlıklı olarak öncelikle gıda ve tekstil endüstrileri yer almaktadır. Kasımpaşa’daki tersane tesisleri genişletilmiş ve buna bağlı olarak askeri sanayi tesisleri de oluşturulmuştur.

Hakim iş çevresinde bedestenler ve etrafındaki merkez yetersiz kalmış ve yeni bir merkezi iş alanı oluşmuştur. Kervansaray ve hanlar farklılaşarak istasyon, antrepo ve otel haline gelmektedir. Artık kentin saygınlığı yüksek iş merkezi bedesten değil, bankalar ve iş hanları kesimidir.¹⁰¹ Değişen tüketim kalıplarının ve yaşama biçiminin ortaya çıkardığı lüks tüketim dükkanları, tiyatrolar, eğlence yerleri, “cafe”ler, pastanelerin Beyoğlu’nda yaygınlaşması bu dönemde olmuştur.

Kentte ikili bir merkez yapısı oluşmuştur. Yeni merkez işlevleri, eski merkezden başlayarak, yeni dış ticaret işlevlerini denetleyen yabancıların ve gayrimüslimlerin konut alanlarına uzanan yollar üzerinde, Galata ve Pera’da yer almıştır. Şehrin ticari alanları Galata’ya bağlı olarak genişlemiştir.

XIX. yüzyılın ilk yarısında bankerler veya sarraf-bankerler Galata ve çevresinde bürolar açmaya başladılar. Böylece Galata yeni bir ticari merkez oldu. Bugün Bankalar Caddesi olarak bilinen mekan iş merkezleri ile doldu. Bürolar hanlarda faaliyet gösteriyordu. Süreç içinde hanların sayısı artmıştır. 1880’de Voyvodo (Bankalar) Caddesi üzerinde Kavafyan, Glavani, Noradungyan ve Paçacı hanları yükselmiştir. 1863’te Bank-ı Osmani-i Şahane (Osmanlı Bankası) burada açılmıştır.¹⁰²

Çarşı içindeki ahşap dükkanların, Kapalı Çarşı’nın ve eski hanların yerini yüksek, kütleli taş hanlar almaya başlamıştır.

FETİH'TEN GÜNÜMÜZE İSTANBUL KENT MEKÂNININ OLUŞUMU

Gerekli depolama işleri için ilk liman Galata'da yapılmış ve ilk kısmı 1895'te tamamlanmıştır. Bunun yanı sıra Sirkeci rıhtımı, daha büyük antrepo tesisleriyle 1900'de tamamlanmıştır. XIX. yüzyılda şehrin sanayi bölgesinin oluşumu liman ve demiryolu gibi, şehrin tarihi gelişiminin doğal bir sonucudur.

Liman tesisleri ve demiryolu sistemine ilişkin alt yapı II. Abdülhamit döneminde tamamlanmıştır.

Ulaşım Yapıları: Denizyolları ve demiryollarının kent merkezine bağlantısını sağlayan liman, rıhtım ve istasyonların yapılması dönemin vazgeçilmez bir ihtiyacıydı. Sirkeci Gar binası 1887'da, Haydarpaşa Gar binası 1909'da tamamlanmıştır.

“Kentın batı ve doğusunda banliyö trenlerinin işlemeye başlaması üzerine, 1880'lerde demiryolu güzergahında sayfiye semtleri gelişmeye başladı. Buradaki yapıların büyük kısmını ahşap köşkler oluşturuyordu. Bir süre sonra bu yerleşimler sürekli oturlan yerler haline geldi. Batıda Yeşilköy ve Bakırköy, doğuda Kızıltoprak, Göztepe, Erenköy ve Bostancı örnek olarak verilebilir.”¹⁰³

Saray Dolmabahçe'ye taşındıktan sonra özel günlerde İstanbul'a inmek veya camiye gitmek, özellikle hava koşulları zorlayınca büyük sorun oluyordu. Bu yüzden ilk köprü Cisri-Atik, 1836'da Unkapanı ile Azapkapı arasına kuruldu. Bu ahşap yaya köprüsü donanma tarafından yapılmıştı. Geçiş ücretsiz olduğundan Hayratiye deniyordu. Bu köprü 1940'ta bugünkü Unkapanı Köprüsü yapılarına kadar defalarca onarılmış ya da yeniden yapılmıştır.

II. Mahmut'un annesi Bezmialem Valide Sultan için yaptırdığı Galata (ya da Karaköy) Köprüsü de ahşap olup 1845'te inşa edilmiştir. 1863'te yenilenen köprü yerine 1870'te konulan dubalı köprü 1912'ye kadar hizmet vermiştir. Aynı yerde Alman şirketi tarafından yapılan son köprü 1994'e kadar kullanılmıştır. Köprü iki yakayı fiziksel olarak birbirine bağlamakta birlikte Avrupalı ve Türk kesimlerini birleştiren bir simgeydi.¹⁰⁴

1845'te Şirket-i Hayriye kurulmuştur, 1859'a gelindiğinde şirketin 12 vapuru bulunmaktadır.

Dönemin koşulları ve bunların öncelikli algılanması ile bir demiryolu istasyonu bir saraydan daha görkemli ve önemliydi. Avrupa demiryolu sistemi ve Doğu Ekspresi 1871'de İstanbul'a ulaştı. Demiryolunun Topkapı Sarayı'nın bahçesinden geçmesi ve denizle sarayın bağına koparması, saray ve halk katmanlarınca tepki karşılanması bir yana, içten ve abartılı bir misafirperverlikle karşılandı. Bu Topkapı çevresine yapılan ilk müdahale değildi üstelik. 1855'te eski Yalı Köşkü yerine İngiliz mühendisleri tarafından gemi makineleri fabrikası kurulmuştu.

Kara ulaşımına kolaylık getiren atlı tramvay şirketi 1869'da kurulmuş ve Eminönü-Aksaray ve Karaköy-Ortaköy arasında ilk hatlar 1871'de açılmıştır. Karaköy-Beyoğlu hattı sonradan Şişli'ye uzatılmıştı. 1914'ten sonra elektrikli tramvaylar kullanılmaya başlanmıştır. Metronun ilk bölümü 1871-74 arasında Karaköy ile Pera arasında açılmıştır.

Konut Alanları: Bu dönemde genel olarak, klasik dönem geleneksel kent dokusunun ve konut tiplerinin sürdürüldüğü görülür. Ancak İstanbul'a hala ahşap bir metropol görünümü veren bu konutlarda üslupsal farklılaşmalar göze çarpmaktadır. Ahşap yapı sisteminin kullanılması, cumbalar, pencere düzenleri ve bazı cephe oranları klasik dönem konutunun devamı olan niteliklerdir. Ancak değinilen kentsel yapı ve sosyo-kültürel yapıdaki

FETİH'TEN GÜNÜMÜZE İSTANBUL KENT MEKÂNININ OLUŞUMU

değişmeler konutları köklü bir biçimde etkilemiştir. Şöyle ki, “.bitişiklik, küçük dar parseller üzerinde yer alma, cephe-yol çizgisi sürekliliği, bitişik cephelerde yangın duvarları (genellikle yükseltilmiş), giriş kapılarının sokağa doğrudan açılması, zemin katlarının kullanımı, konutların yola ve bahçeye eşdeğer olarak açılması ve Batılı üslup öğelerinin biçimsel kurguya katılması, bu konutların bir geçiş dönemi strukturü olarak konumlarını anlamlı kılmaktadır”.¹⁰⁵ Yüzyıl sonunda hayatlı ev ve “Türk odası” ünitesi ortadan kalkarak her oda belirli bir kullanım amacına yönelik olarak özelleşmiştir.

Anlatılan biçimsel değişiklikler konak ve yalı tipi konutlarda da izlenmektedir. İçlerinde klasik dönem biçimsel niteliklerini taşıyanlar olsa da birçoğu Batılı üslupta profil, bezeme ve elemanlarla donatılmışlardır.

Kargir binalara geçiş 1850’lerdedir. XIX. yüzyılın sonlarında, yangın sonrası planlanan ve toplu bir düzenlemeyle imara açılan kimi alanlarda uygulanan bu konut türü, yaygın ve özgün bir tipoloji olarak ortaya çıkmış ve geniş ölçekte uygulanmıştır. Bu konutlar, dönemin yenilikçi-ıslahatçı- rasyonalist idealleriyle de benzeşen bir kentsel mimari anlayışını ortaya koymaktadır.¹⁰⁶

Bu evlerin ortaya çıkışında, arsa darlığı, kentsel alt yapı sorunları ve toplu yerleştirme hamlesi kadar Mustafa Reşit Paşa’nın tavsiyesi de rol oynamıştır. Elçilik yaptığı dönemde, Sultan’a yolladığı mektuplarda yeni imar düzeni önerileri arasında, İngiliz evlerinden ısrarla bahsetmektedir. Osmanlı- İslam toplumsal yaşam töreleri açısından, Paris apartmanlarıyla karşılaştırıldığında, aynı parselde tek aile tarafından kullanılan bu konut türünü mahremiyet açısından İstanbul’a daha uygun bulur ve uygulanmasını tavsiye eder.¹⁰⁷

Sıra evler, iki, üç veya dört katlıdır. Klasik dönem konutundan farklı olarak birinci kat esas alınmıştır ve bu katın ön cephesinde geleneksel konuttaki çıkmaya benzemeyen dar bir cumba yer alır. İkinci katta, açık bir balkon bulunan evlerde odalar özelleşmiştir.¹⁰⁸ Bu evlere örnek olarak, 1890’da Harbiye’de inşa edilen Surp Agop evleri gösterilebilir.

Sanayileşmiş toplumlarda konut sorunu, aynı toprak üzerinde çok birimli yapılarla çözülmüştür. Başka bir deyişle, apartman, modern sanayi toplumlarının yeni belirmiş orta tabakasının, işçi ve memurlarının konutudur.¹⁰⁹ XIX. yüzyıl sonunda sıra evlerden sonra ortaya çıkan dikey yapılanma olgusu, Batıya bağımlı iş örgütlerinde çalışanlar ve orta çaplı tüccarlaşma oluşumları ile ortaya çıkmıştır. Kıray’a göre, önce sıra evler, sonra apartmanlaşma, Beyoğlu’nda ve gayrimüslim mahallelerinde dinsel ve etnik kökene bağlı bir taklit ve değerler iticiliğiyle değil, orta tabakalaşmaya, banka, şirket gibi örgütlü iş yerlerinde çalışanlara ve bunların sayılarına bağlı olarak ortaya çıkmıştır.¹¹⁰ Bu çalışma ve orta tabakaya katılma, Müslüman kesim için Cumhuriyet döneminde hız kazanmış ve apartmanlaşma yayılmıştır.

İstanbul tarafında yapılan ilk apartman, Şehzadebaşı’nda yarı kargir bir bina olan “Letafet Apartmanı”dır. Sur içindeki blok apartmanlaşmaya 1922’de tamamlanan Tayyare Apartmanları öncülük etmiştir. Bunlara Cibali-Fatih yangınında evlerini kaybeden aileler için yapıldıklarından Harikzedegan Apartmanları da denilmiştir. Çok işlev gören bu apartmanlar, konut üniteleri ile birlikte ticari amaçlı dükkan birimlerini de içermektedirler. Türk toplumunun toplumsal yaşamda dışa açılımını simgeleyen ilk ve en belirgin toplu konut örneği olan bu apartmanlar, halkın beğenisini kazanmıştır.¹¹¹ Çünkü, konforlu ve çağdaş yaşama uygun donanımlara sahiptirler.

FETİH'TEN GÜNÜMÜZE İSTANBUL KENT MEKÂNININ OLUŞUMU

Apartmanın dışa dönüklüğü temsil etmesi yanında o dönemde bu binalarda mahremiyeti sağlamaya yönelik tedbirlerin de alındığı görülür. Dairelerin servis birimleri (mutfak, banyo, tuvalet vb.) avlu çevresine dizilip odalar dış duvarlara yerleştirilerek ortak yaşantıdan uzaklaştırılmıştır.¹¹² Ayrıca, merkezdeki avlular, ailelerin toplumsal yaşantısını olumlu yönde etkileyen ve komşuluk ilişkilerini geliştiren ortak açık mekan rolü oynamaktadır.¹¹³

Cumhuriyet döneminde hız kazanacak olan gecekondulaşma olgusunun ortaya çıkışı Tanzimat döneminin sonunda olmuştur. Anadolu ve Rumeli'den gelen alt gelirli gruplar tarafından surların batı yakasında Eyüp, Hasköy, Kasımpaşa ve Üsküdar taraflarında ilk gecekondu semtleri oluşturulmaya başlamıştır. Bu insanlar "başlarını sokacak bir yer" anlayışıyla buldukları malzemelerle (taş, toprak, tahta, teneke vb.) tek ya da iki odalı evler yapmışlardır. Kalabalık ailelerin yaşadığı bu evler, çoğu zaman doğa koşulları karşısında yenik düşmektedir.

Gecekondulaşmanın başladığı ilk semtler ile diğer semtler arasında belirgin farklar ortaya çıkmaya başlamıştır. Örneğin, Beyoğlu'nun yanı başında Kasımpaşa ve Hasköy-Okmeydanı'nda Pera'daki yaşantıya tamamen ters bir yaşam biçimi görülmekteydi. Bu karşıtlık, o dönemde belediyeleşme hareketleri içinde belediye dairelerinin dar alanlarda kurulmasına neden olmuştur. İlk Meclis-i Mebusan'da temsilciler, Kasımpaşa'nın Beyoğlu Altıncı Dairesi'nin sınırları içine sokulmamasını eleştirdiklerinde Reis A. Vefik Paşa, "Beyoğlu muhิตinin isteklerinin Kasımpaşa gibi fukara semti için lüks olacağını" söylemiştir.¹¹⁴ Böylece İstanbul'da gelir düzeyi ve sosyal statü ağırlıklı bir mekansal değişim gözlenmektedir.

Boğaziçi ve Adalar'da XX. yüzyıl başlarında, üst gelir gruplarında yaygınlaşan bir eğilim "sayfiye evi" olarak ortaya çıkmıştır. Önceki dönemde, sahipleri Saray ve çevresinden ibaret olan mevsimlik dinlenme ve eğlence yeri olarak kullanılan bu tür mekanlar gelir düzeyine göre halka açılmıştır. Bu evler bahçeli, bazen küçük bağlar ve korucuklar içinde yer alan genellikle ahşap, iki veya üç katlı konutlardır. Bazı klasik dönem konut şemalarıyla ve mimari elemanlarıyla çağrışımlar yapan biçimsel ve mekansal niteliklere sahip bu yapılar daha çok Batılı sayfiye evi ve köşklarine benzeyen mimari özellikler taşımaktaydı.¹¹⁵

Yeşil Alanlar: Kamusal yeşil alanlar ve mezarlıklar olarak iki kısımda düşünülebilir. Kamusal yeşil alan tabirinin doğruluğu sorgulanabilirse de, bununla halkın en çok bir araya geldiği mekanlar kastedildiğinde bunlar, büyük külliyelerin dış avluları, küçük cami ve mescitlerin bahçeleri meyve ağaçları ve düzenli çiçek tarhlarıyla süslü park niteliğinde hoş kokulu alanlardı.¹¹⁶ Mezarlıklar, kent içi periferide yer alan mezarlıklar olarak

ikiye ayrılabilir. Servi ağaçları ile bezeli özel orman görünümünde olan mezarlıkların kent içinde olanları cami ve mescitlerin hazireleri ya da ünlü kişilerin türbelerinin çevresinde bulunuyordu. İçinde birkaç servi bulunan küçük bir mezarlık ve bir mescit bir mahalle simgesidir.

Yeşil alanlar olarak özel bahçeler ve parklardan da söz edilmelidir. Özel bahçe denildiğinde, her evin veya bahsedilen farklı konut biçimlerinin mutlaka sahip olduğu bahçeler anlaşılmalıdır. İttihat ve Terakki'nin yönetimindeki İstanbul, parklarla tanışmıştır. Cemil Paşa'nın şehremini olduğu dönemde (1912-1914) Topkapı Sarayı bahçeleri Gülhane Parkı adıyla halka açılmıştır. Bunun yanında Sultanahmet Parkı, Doğancılar Parkı, Fatih Parkı yaptırılmıştır. Bunlar açık eğlence alanlarıdır. Kapalı eğlence mekanı

FETH'TEN GÜNÜMÜZE İSTANBUL KENT MEKÂNININ OLUŞUMU

olarak sinemalar, cafeler, pastane, tiyatro vb. yeni biçimlerle Pera'da bulunuyordu.

C. Tanzimat Dönemi Konutların Genel Nitelikleri

Bu dönem konutlarına atfedilebilecek genel nitelikler, klasik dönem konutlarının nitelikleriyle karşılaştırmalı olarak şöyle ifade edilebilir:

1. Genel olarak, her hane için “evin tek başına bir varlık” olması gerçeği korunsa da dönem sonunda yapılan apartman konut tipi ile her hane “apartman içinde bir daire” olarak tanımlanmaya başlamıştır.
2. Klasik dönemde kent estetiği, “güzellik” değeri ile tanımlanırken, bu dönemde “yararlı” değeri ön planda tutulmuştur. Doğayı muhafaza eden ve onunla bütünleşen estetik anlayışı değişerek çağdaş yaşam ve konfor istekleri Batıya özenen bir anlayış içinde giderilme çabasına dönüşmüştür. Şehremini Cemil Paşa, Sultanahmet yangın yerinin düzenlenmesi hakkında, muhalefet edilerek engellenen arzusunun şöyle anlatmaktadır: "... oraya mimari estetikten mahrum, adi, biçimsiz bir bahçe değil, Paris'teki "Place de la Concorde" gibi ortasında muazzam bir abide bulunan asfalt bir meydan yaptırmak istiyordum.."¹¹⁷
3. Dikey genişleme esasına göre binalar inşa edilmeye başlanmıştır.
4. Klasik dönem konut biçimleri, genel olarak, korunuyor gözükmese de köklü değişiklikler olmuştur. Ölçekler büyümüş, tevhide/hareketli kültür tavrının devamı olan çok pencereli ve çok boyutlu bakışı sağlayan yapıların yerini tek yöne bakan yapılar almıştır.¹¹⁸ Genişleyen ve geometrik biçimler alan sokaklar içinde bulunan konutlar dışa dönük bir yapıyı yansıtmaktadır.
5. Klasik dönemde, Saray merkezli yayılcı üslup anlayışının yerini Batı merkezli karmaşık üsluplar almıştır. En yalın anlamıyla, “sade” olarak isimlendirilebilecek üslup terkedilmiş, yerine “gösterişli”, “süslü” üsluplar aktarılmıştır.

D. Siluet ve Anlamlar

Klasik dönemin külliye merkezli kentsel kurgusu dini ve toplumsal ya da kamusal alanlarda yoğunluk oluştururken, bu dönemde dış dünya ile ilişki kurma ve yeni teknolojik imkanlara göre biçimlenme ile kent merkezi farklı bir şekilde çok merkezli hale gelmiştir. Bir taraftan eskinin üretim ve ticaret alanları genişlemiş diğer taraftan Galata ve Karaköy yeni merkez olmuştur. Yoğunlaşma, teknolojik ve ekonomik parametrelerle belirlenmektedir. Kentsel mekanın organizasyonunda klasik dönemde dini ve etnik sınıflaşmaya dayalı olan ayırım ile Müslüman-Türk unsurların ağırlığı mekan ve toplum bazında yerini sosyal-ekonomik statü farklılığına ve Rum, Yahudi ve yabancı milletlerden unsurlara bırakmıştır. Bu nitelikler bütünlük içinde ele alındığında, Tanzimat Fermanı ve sonrası dönemin, medeniyet ve kültür değişikliğini gerçekleştiren bir geçiş dönemi olduğu söylenebilir.

Klasik dönemde devlet aktif olarak “saray” ile temsil ediliyordu. Bu dönemde ise Saray ve Babıali ayrımı vardır. Ekonomik göstergeler Türkler aleyhine değişmiştir. Klasik dönemin toplumsal piramidi; saray, askeri sınıf (seyfiye), ulema (ilmiye), erbab-ı kalem (kalemiye), esnaf ve reaya olarak sıralanmakta iken Tanzimat sonrası bunun değiştiği görülmektedir.

Böylece klasik dönemde dinsel hoşgörüyü dayalı “Osmanlılık” bilinci anlamını yitirmeye ve bu bağlamda sorgulanmaya başlamıştır. “Bu dönemde genel olarak tarihi yarımada ve

FETİH'TEN GÜNÜMÜZE İSTANBUL KENT MEKÂNININ OLUŞUMU

Haliç kıyıları prestij kaybına uğrarken, Boğaziçi, Dolmabahçe çevresi, Nişantaşı, Pera ve Kadıköy'den Bostancı'ya kadar demiryolu güzergahındaki yerleşmeler ile Makriköy ve Yeşilköy prestij kazandı. Prestijli alanların tarihi yarımadadan Galata yakasına kayması Abdülmecit'in Dolmabahçe Sarayı'nı yaptırıp taşınmasıyla hızlanmıştı. Ancak Babiali'nin eski yerinde gelişmesi padişahın yerini değiştirmesinin etkisini bir ölçüde dengeliyordu. Cağaloğlu-Soğukçeşme arası, Süleymaniye, Fatih, Çarşamba, Sultan Selim, ulema ve paşa konaklarının yer aldığı semtlerdi. Ancak yüzyılın sonuna doğru yeni konaklar bu semtlerde değil, Ayaspaşa, Nişantaşı ve Yıldız'da yapılmaya başlandı. Müslüman üst tabaka köşklerini Boğaziçi sırtlarıyla Üsküdar-Çamlıca havalisine, Haydarpaşa, Kadıköy, Suadiye, Caddebostan, Kızıltoprak, Göztepe, Erenköy, Bostancı semtlerinde yapıyordu.¹¹⁹ Zenginleşen Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler'de Fener, Balat, Samatya'yı terk ederek Pera'ya, daha kuzey yerleşimlere ve Boğaziçi'ne geçmişlerdir.

"19. yüzyılın ikinci yarısından önce kentsel mekanın vurguladığı bir güç gösterisi olmamıştır. Ancak kentin tümüne egemen bir mekansal vurgunun silüete yansıyan özellikleri anımsanabilir."¹²⁰

Selimiye Kışlası ve liman tesisleri Anadolu yakasında Kadıköy ile Üsküdar'ı birleştirmiş, ardından da bu semtler tramvayla birbirine bağlanmıştı. Modern kentin yeni simgeleri, Topkapı Sarayı'nın yanındaki tren istasyonu, limanlar, rıhtımlarda demirlemiş modern savaş gemileri ile büyük buharlı gemiler ve Boğaz, Haydarpaşa, Kadıköy, hatta adalardaki iskeleleri birbirine bağlayan vapurlar olarak ifade edilebilir.¹²¹

Klasik dönem İstanbul'un görünüm değerleri, kütleli camilerle çevredeki yatay yerleşmeler arasındaki açık boyut farkının ifade ettiği bir karşılaşmadır. Kentin silüetinde sultanların sarayı bile, boyutları ile değil, yalnızca konumu, bir-iki karakteristik ögesi, surları ve çevresindeki yeşil bitkisel örtü ile ayrılmakta¹²² iken Tanzimat Dönemi kentsel dönüşümü ile kent mekanı, boyutları ve konumları ile yükselen yeni yapılarla dolmuştur. Topkapı Sarayı ile Dolmabahçe Sarayı karşılaştırıldığında okunabilecek tarz ve üslup farkı gibi modernleşmenin gereği kışlalar ve fabrikaların kentteki konumları ve biçimleri aynı dili konuşmaktadırlar.

IV. Cumhuriyet Döneminde İstanbul Kent Mekanı

A. Devlet ve Toplum

Cumhuriyet'in ilanı, yönetim biçiminin değişiminin ve halk egemenliğine dayalı bir yönetim biçimine geçildiğinin duyurulmasıdır. Osmanlı'nın halkları veya Osmanlılığının yerine Türk milletinin temsil ve yönetiminin gelmesi ile bir ulus devlet inşası söz konusudur. Atatürk'ün "Bu günkü hükümetimiz, doğrudan doğruya ulusun kendi kendine, kendiliğinden yaptığı bir devlet teşkilatı ve hükümetidir ki, onun adı cumhuriyettir. Artık hükümetle ulus arasında geçmişteki ayrılık kalmamıştır. Hükümet, ulus; ulus, hükümettir."¹²³ sözleri Türk ulusunun temsiline dayanan yönetim biçimini tanımlamaktadır. Devletin bekası esasına dayalı rejimi Atatürk gençlere emanet etmektedir. "Ey Türk Gençliği! Birinci vazifen, Türk istiklalini, Türk cumhuriyetini, ilelebet muhafaza ve müdafaa etmektir. Mevcudiyetinin ve istikbalinin yegane temeli budur" gerçeği "devlet-ebed-müddet" ilkesinin devam ettiğinin tipik bir göstergesidir.

Özetle, Osmanlı İmparatorluğu'nun geniş sınırları, oluşturulan Osmanlılık bilinci ile

FETİH'TEN GÜNÜMÜZE İSTANBUL KENT MEKÂNININ OLUŞUMU

kozmpolit yapısı yerini Misak-ı Milli sınırları ile küçük bir coğrafyaya ve Türk ulusunun egemenliğine dayanan bir yönetim biçimine bırakmıştır. “Egemenlik kayıtsız ve şartsız milletindir”. “Türkçülüğün vazifesi, bir taraftan yalnız halk arasında kalmış olan Türk kültürünü arayıp bulmak, diğer taraftan Batı medeniyetini tam ve canlı bir surette alarak milli kültüre aşılaktır”.¹²⁴

Devlet modeline paralel ve onu desteklemek üzere toplumu dönüştürme projesi kaçınılmaz gözükmüş ve bu proje Atatürk'ün ilkelerinin bir potada eritilmesinden teşekkül etmiştir.

Hedef çağdaş uygarlıklar seviyesinin göstergesi olan Batı uygarlığına ulaşmak ve onu aşmak olarak belirlenmiştir. Bu hedefin gerçekleşmesinin reçetesi cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, devletçilik, laiklik ve inkılapçılık ilkelerine uygun yeniliklerin uygulanması olarak görülmektedir. Bu anlamda Tanzimat Fermanı ile başlayan yeniden yapılandırma çalışmalarından farklılık, sorunlara mevcut devlet biçimi çatısı altında değil yeniden tanımlanan bir devlet modeli ile çözüm getirmek çabasıdır. Bu değişiklik, zorlu bir savaşta kazanılmış olan milli mücadelenin haklı bir tasarrufudur.

Devletin merkezi, başkent artık Ankara'dır. Bu anlamda İstanbul eski yönetim biçim ve anlayışının göstergesi kabul edilmektedir.

B. 1923-1950 Dönemi İstanbul Kent Mekanı

Cumhuriyetin kuruluş evresi olarak değerlendirilebilecek bu dönemde, Cumhuriyet Halk Fırkası ya da partisi ile seçkin bir grubun iktidarı söz konusudur. Bu yıllarda İstanbul bir çözüme süreci yaşamaktadır. Şehir nüfusu azalarak 690.000'lere düşmüş, başkentlik işlevlerinin yitirilmesi ve savaş öncesi olaylar ve büyük yangınlar sonucunda İstanbul bir harabe görünümüne bürünmüştür. Tüm bu olumsuzluklara karşın doğanın ona verdiği güzelliklerle ve Anadolu'nun şehirleri ile karşılaştırıldığında sahip olduğu teknik ve sosyal alt yapı sistemleri ile halen ulusal ve uluslar arası bir merkez olma rolünü sürdürmektedir.¹²⁵ Bu dönem karşılaşılan sorunlar büyüyen değil küçülen bir kentin sorunlarıdır. Tanzimat Fermanı'ndan beri sorunlara çözüm üretme şeması değişmemiş, batıdan gelecek uzmanlarla kente çeki düzen verme yoluna gidilmiştir.

Bu dönemde devletin bütün kaynakları Ankara ve Anadolu'ya aktarılmıştır. Yeni devlet kurgusunun fiziksel olarak gerçekleştirme çalışma ve çabaları yanında savaş öncesi ekonomisi, İstanbul'un yeniden inşa edilmesi için gerekli olan yatırımlara izin vermemiştir.

Cumhuriyet döneminin ilk şehremini veya belediye başkanı olan Haydar Bey'in kurduğu modern itfaiye teşkilatı yanında Beyazıt Meydanı kentsel yenileme projesini gerçekleştirilmesidir. “Konstantinapolis'in Tauri Forumu'ndan Haydar Bey'in Beyazıt Meydanı'na kadar 1500 yıl geçmişti. Görkemli Roma anıtları yok olup unutulmuştu ve gelecek kuşaklar yalnızca eliptik bir havuzu, çeşmesi, büyük ağaçların gölgeleri altındaki kahveleri ve eski fotoğraflarda görülen tramvay hattı boyunca uzanan derme çatma ahşap dükkanlarıyla trafiğin yoğun olduğu bir Beyazıt Meydanı imgesini hatırlayacaktı.”¹²⁶

1930'lara kadar yapılan etkinliklerin en önemlisi, İtalyan heykeltıraş Canonica tarafından yapılan Cumhuriyet Anıtı çevresinde Taksim Meydanı'nın planlanmasıdır. Bunun yanında sokakların iyileştirilmesi, küçük parkların yapılması ve tramvay hattının uzatılması etkinlikleri sürmüştür.

FETİH'TEN GÜNÜMÜZE İSTANBUL KENT MEKÂNININ OLUŞUMU

1930'da Şehremaneti kaldırılmış, İstanbul'da Belediye Başkanı ile valinin görevleri birleştirilmiştir. Böylece kent merkezi hükümetin direkt denetim alanına girmiştir.

1936 yılında Belediye tarafından, nazım plan hazırlanması için Paris Şehircilik Enstitüsü öğretim üyesi ve bir kent tasarımcısı olan Henri Prost davet edilmiştir. Prost ve Türk teknik elemanları tarafından ortaklaşa hazırlanan ilk nazım planının Bayındırlık Bakanlığı tarafından tetkik edilerek, ilave bazı düzeltme ve tavsiyelerle birlikte 1939 yılında uygulanmasına başlanmıştır. Bu dönemi belirlemede bu plan önemli yer tutmaktadır. Prost tarafından İstanbul bütün olarak eş zamanlı ele alınmak yerine, Suriçi, Galata, Beyoğlu ve Üsküdar-Kadıköy için ayrı planlar hazırlanmıştır. Bir kısmı uygulanan bu planlar temelde sistemsel ve analitik incelemelere dayanmadığı, tamamen sezgisel değerlendirme ve tecrübeye dayandığı ve kısa vadeli çözümlere yönelik olması yönünde eleştirilmektedir.¹²⁷

Unkapanı-Aksaray eksenini (Atatürk Bulvarı) ve Aksaray Meydanı düzenlemesi Prost planına uygun olarak yapılmıştır. 1938-1949 Lütfi Kırdar'ın Belediye Başkanlığı'nda Prost'un planını uygulamaya başlamış ve Eminönü meydanı dahil bir dizi meydan düzenlenmiştir. Önemli kamu yapıları olan Açık Hava Tiyatrosu, Stadyum, Opera (sonradan tamamlanmış) Radyoevi, Taksim Gazinosu, Sergi Sarayı, bir dizi okul, hastane binası yapılmıştır. Fen ve Edebiyat Fakültesi tamamlanmış, Taş Kışla İstanbul Teknik Üniversitesi'ne dönüştürülmüştür. Zincirlikuyu mezarlığı yapılmış. Taksim ile Harbiye arasındaki eski Ermeni mezarlıkları kaldırılarak, yerine çok katlı apartmanlar inşa edilmiştir. Bu yapılar halen İstanbul'un kültürel alt yapısı ile kentsel görünümünü oluşturmaktadır.¹²⁸ Kuzeye doğru genişleme yönünde Emlak Kredi Bankası'nın sosyal konut uygulaması ile Levent'te planlı bir konut yerleşmesi gerçekleşmiştir. Ayrıca kanalizasyon sistemi, Boğaz sahil yolu dahil ulaşım sistemi ve su sistemi ıslah çalışmaları yürütülmüştür. Yine eski anıtların onarılması ve yeniden hayatıyet kazandırılması, büyük saray bahçelerinin halka açık parklara dönüştürülmesi, Kırdar'ın katkılarıdır.

Bu döneme ait vurgulanması gereken olgulardan biri iç göçle kent nüfusunun artmasıdır. İstanbul'un kent nüfusu,

1927'de	690.857
1940'da	793.749'
1950'de	1.000.022'e ulaşmıştır. ¹²⁹

Sorun alanını oluşturan diğer olgular ise diğeri Hazine ve Belediye elindeki kamu arazileri üzerinde hızlanan gecekondu yapımı ve dikey yapılaşmadır.

C. 1950-1980 Arası Dönemde İstanbul Kent Mekanı

Çok partili siyasal hayata geçişle birlikte CHP'li seçkinlerin tek taraflı yönetimi yerini taşraya açılan ve geniş bir halk kitlesini temsil etme yönünde gelişmelerle demokrasinin işlerliğine bırakmıştı. Türkiye muhalefet olgusunu tanıyacaktı ve CHP'ye muhalefet eden yeni partiler için İstanbul, Ankara'nın simgesel karşıtı olarak algılanmaktaydı. "II. Dünya Savaşı'ndan sonra gömlekten arabaya, arabadan gökdelenlere kadar bütün Amerikan imgeleri, yaşamın her kesiti için üstün bir statü niteliği kazanmıştı. Marshall Planı ile ülkeye giren yardım da, kent imgesini etkileyen sınırsız bir Amerikanlaşmanın göstergesine dönüştü. Politikacılar için başarıya giden en kolay yol kentleri ve ülkeyi yeniden inşa etmek ya da kalkındırmaktı."¹³⁰

FETİH'TEN GÜNÜMÜZE İSTANBUL KENT MEKÂNININ OLUŞUMU

Devletin kaynaklarının İstanbul'a akıtılması ve popülist politikalarla İstanbul'un dönüştürülmesi süreci olarak değerlendirilebilecek Menderes'in iktidar yıllarının (1950-1960) sonunda kentin nüfusu neredeyse ikiye katlamıştı. 1960'ta nüfus, 1.650.000'dir. Artan nüfusla birlikte artan yapılaşma, plansız konut ve ticaret yapılarının eklenmesiyle fetihten bu yana anıtsal külliyelerle vurgulanmış geleneksel kent dokusu bozulmaya başlamıştır.

Modern kent imgesinin iki temel bileşeni, modern apartmanlar ve motorlu taşıtlardır. Böylece kente yönelik ciddi bir tahribat başlatılmıştır.

Menderes İstanbul'da açtığı bulvarlarla hatırlanır. 1956-1960 arasında gerçekleştirilen büyük projeler; Beyazıt'tan Aksaray'a (Ordu caddesi), Aksaray'dan Topkapı'ya (Millet caddesi) uzanan büyük bulvar, Vatan caddesinin açılması ve Atatürk Bulvarı'nın genişletilmesidir. Bunun yanında Galata Köprüsü'nden Dolmabahçe'ye, Eminönü'den Unkapanı'na, Karaköy'den Azapkapı'ya, Haliç'teki iki köprü arasında, Boğaz'da Beşiktaş'tan Zincirlikuyu'ya (Barbaros Bulvarı), Marmara kıyısında Sirkeci'den Florya'ya büyük bulvarlar açıldı. Karaköy, Azapkapı ve Tophane'ye ve Beşiktaş yoluyla Boğaz'a bağlanmıştı. Beyoğlu'nda Taksim ile Şişli arasında bulvar, Kadıköy'de de Kızıltoprak ile Bostancı arasındaki Bağdat Caddesi bu etkinliklerin bir parçasıydı.

Açılan yollarla birlikte tramvay kaldırılarak yerine trolleybüs konuldu. Boğaz kıyılarında vapur seferlerinin yerini alacak bir otobüs sistemi geliştirildi. İstanbul, yarım yüzyıl içinde yapılar kentinden yollar kentine dönüşmüştü.¹³¹ 1973'te Boğaziçi Köprüsü hizmete açılmıştır. Yeni ulaşım sistemleri arayışında bir dizi alt geçit yapıldı. Yer altı bir kullanım alanı olarak gelişmeye başladı. Önemli kavşaklar olan Aksaray, Saraçhane ve Karaköy'de yer altı alışveriş alanları yapılmıştı.

Kentin fonksiyon alanları sürekliliğini korumuştur. Adliye Sarayı, Belediye binasının konumları bunu yansıtmaktadır.

Haliç bölgesi fabrikalar, imalathaneler ve depolarla doldurulmuştur.

D. 1980'den Günümüze İstanbul Kent Mekanı

Nüfus hızla artmaya devam etmektedir. 1970'te 2.274.650 belirlenen nüfus 1980'e gelindiğinde 5.000 000'a ulaşmıştır. Bu dönemde Özal'ın başbakanlığı döneminin liberal ekonomi politikaları temel belirleyici olmuştur. Ekonomide tüketim boyutunun ön plana çıkarılması ve teşvik edilmesi ile önceki dönemin, cumhuriyetin sadık bekçisi ve fedakar insan-toplum modelinden tüketim eksenli, bireyselliğin gelişmeye başladığı bir topluma dönüşüm olgusu yaşanmaktadır. Toplum için tüketmek bir yaşama biçimi olarak algılanmakta ve bunun kent mekanındaki iz düşümü de tutarlı bir biçimde kentin maddi ve manevi olanaklarını tüketmek olarak görülmektedir.

Böylece gecekondu olgusu hız kazanmıştır. 1949 itibariyle hükümetler üç kez gecekondu affı çıkarmışlardır. Şişli ve Nişantaşı gibi en prestijli semtlerde bile apartmanlarla gecekondu yan yana yapılabilmektedir.

1960'dan sonra askeri hükümet için yapılan bir sayımda Türkiye endüstrisinin %47'sinin İstanbul'da olduğu tespit edilmiştir.¹³²

FETİH'TEN GÜNÜMÜZE İSTANBUL KENT MEKÂNININ OLUŞUMU

Kent hızla gecekodu bölgesi olarak genişlemektedir. Tuzla'dan Çatalca'ya kadar metropoliten alan endüstri ile kuşatılmıştır. Gültepe, Çağlayan, Kuştepe gecekodu alanları fabrika ve imalathanelerle dolmuş, bunun yanında küçük üretim endüstrileri Kapalı Çarşı çevresinde toplanmıştır.

1984 yılında Büyükşehir Belediyesi modelinin tesis edilmesi ile Kent yönetiminde değişim süreci başlamıştır. Yerel yönetimlerin kaynaklarının ciddi biçimde artırılması ile kentsel alt yapı çalışmalarına ivme kazandırılmıştır.

Artan hizmet sektörü binaları ve alışveriş merkezleri, gökdelenler Taksim'de yapılan Sheraton ve İntercontinentel otelleriyle İstanbul'da boy göstermeye başlamışlardır. 1980'lerin sonunda büyük bankalar ve holdingler için Sabancı Center gibi yüksek büro blokları hızla artmaktadır. Plaza moda olmuştur. Gökdelenlerin çoğu Taksim'de ve kuzey yönünde genişleyen Maslak, Levent civarında yapılmıştır.

Süpermarketler ve alışveriş merkezleri hızla yaygınlaşmıştır. Ak Merkez, Capitol, Carrefour, Carosel, Galeria, Olivium gibi ekonomik, kültürel ve sosyal faaliyetleri hep birlikte karşılayabilen alışveriş merkezleri, tüketim alışkanlıklarının değişmesi ve tüketim eksenli yaşama biçimine paralel artmaktadır. Bunların isimlerinden toplumun talep ve eğilimleri okunabilmektedir. İstanbul'un yeni simgeleri tıpkı gökdelenler gibi uluslar arası tipolojilere uygun olarak, klişeleşmiş galerili planları, restoranları, kafeleri, zengin butikleri ve sinemalarıyla, özellikle genç kuşakların toplumsal yaşamının yeni mekanları olmuştur. Ve bunlar da gökdelenler gibi kentsel dokuya yeni bir kütlelilik getirmişler ve içe dönük kentsel mekan kavramına yeni boyutlar kazandırmışlardır.¹³³

E. Cumhuriyet Döneminde Kentin Fonksiyon Alanları

İdari Yapılar: Bu sınıfta merkezi yönetimin taşra teşkilatını temsil eden resmi binalar bulunmaktadır; bunlar sur içinde yoğunluk kazanmıştır. Yerel yönetimlerin il özel idaresi ve belediye binaları bulunmaktadır. Büyükşehir Belediyesi uygulamasına geçilmesiyle Belediye Sarayı kentin önemli bir idari merkezidir. İlçelerde Kaymakamlık, Adliye ve belediye bir meydan etrafında faaliyetlerini yürütmektedirler.

Ekonomik Yapılanma ve Yapılar: 1980'lere kadar sanayi devlet eliyle desteklenen bir sektördü. Toplumsal katmanlar arası gelir farkları ciddi boyutlarda değildi. 1980 sonrası ekonomik politikalarla bu fark uçurum addedilebilecek boyutlara tırmanmaya başladı.

Hizmet sektörünün başı çekmesi dar mekan ve yoğun nüfus gerçeği ile kendi mekanlarını üretti. Kentin silüetinde hakim olacak bu yapılar gökdelen tarzındaki iş merkezleri idi. Ulaşım teknolojisinin gelişmesi ile hizmet sektörünün binaları Maslak ve Levent'te yoğunluk kazanmıştır.

Küçük ölçekli girişimler azalırken orta ve büyük ölçekli ekonomik girişimler hızla artmıştır.

Ulaşım Yapıları: Artan nüfus ve motorlu taşıt sayısı İstanbul trafiğini alt üst etmiştir. Bu sorunun aşılmasında bir çözüm önerisi olarak ikinci köprü veya Fatih Sultan Mehmet Köprüsü 1988 yılında inşa edilmiştir. Taksim-Levent metrosu faaliyete geçirilmiştir.

Büyükşehir Belediyesi'nin hizmet birimleri olarak İETT, İSKİ vb. binalar kent mekanında yer almışlardır. Bu binalar genellikle tarihi doku içinde bulunmaktadır.

FETİH'TEN GÜNÜMÜZE İSTANBUL KENT MEKÂNININ OLUŞUMU

Kültür ve Eğitim Yapıları: Hızla artan üniversite sayısı ve bunların kent silüetine yansımaları ile İstanbul bir kültür merkezi görünümünü almaya başlamıştır. Kentte Bahçeşehir, Beykent, Bilgi, Boğaziçi, Doğuş, Fatih, Galatasaray, Haliç, Işık, İstanbul, İstanbul Teknik, Kadir Has, Koç, Kültür, Maltepe, Marmara, Mimar Sinan, Sabancı, Yeditepe ve Yıldız Teknik üniversiteleri olmak üzere toplam 20 üniversite bulunmaktadır.

Ayrıca sayıları giderek artan kütüphane, tiyatro, opera ve bale salonları, konservatuarlar, sinemalar, galeri, sergi, sanatevi, atölye, fuarlar, müzeler kültür merkezi veya bilgi toplumu olma imajını güçlendirme yönünde faaliyet sürmektedirler.

Sportif faaliyetlerden futbol, Türk toplumunun en çok ilgi duyduğu alan olarak değerlendirilebilir. Bu anlamda İstanbul futbolun kalbinin attığı yerdir. 20.000'in üstünde seyirci kapasitesine sahip 3 büyük stadyumla birlikte toplam 20 stadyum bulunmaktadır.¹³⁴

Dini Yapılar: Müslüman-Türk nüfusun sayısal çokluğu ile kurulan kentte Cumhuriyet İstanbul'unda -mabedler konusunda çok renklilik tarihi dokuda hala okunabilmekle birlikte-cami ve mescit yapımı süren dini yapılar konumundadır. Bugün İstanbul'da 2562 cami bulunmaktadır. En fazla cami 184 sayısı ile Fatih ilçesinde bulunmakta ve bunu 178 ile Ümraniye, 175 cami ile Üsküdar ve 164 cami ile Gazi Osman Paşa takip etmektedir. Toplam mescit sayısı 215 olup en fazla mescit sırası ile Zeytinburnu, Eminönü ve Bağcılar'da bulunmaktadır.¹³⁵ Bu rakamsal verilerden hareketle, dini tercihlerin geleneksel ve alt gelir grubuna dahil edilen insanların yaşadığı eski gecekondu semtlerinde ağırlık taşıdığı ve kentsel mekana yansıdığı tespiti yapılabilir.

F. Cumhuriyet Dönemi İstanbul'un Konut Alanları

Cumhuriyet dönemi, yaşanan geçiş sürecinin hazırlayıcılığı ile klasik Osmanlı toplumundan kesin çizgilerle ayrılır. Cumhuriyet; tümüyle Batılılaşmış, modern ve laik bir topluma geçişi amaçlayan topyekün ve köktenci bir "medeniyet değişikliği" projesi getirmiştir.¹³⁶ Cumhuriyetçi seçkinler, kuramsal olarak geleneklerden kesin bir kopuşun peşindedirler. Yapılan bir dizi inkılaplarla, tasarlanan proje, toplumsal ve kültürel alana yayılmıştır.

Cumhuriyet İstanbul'una genel olarak bakıldığında, apartman, egemen konut biçimi olarak görülmektedir. Ancak kabul edilmelidir ki, apartmanlaşma olgusu zaman içinde biçim değiştirmiş ve farklı yoğunluklarda yaşanmıştır. Özellikle 1950'lerde, göçün neden olduğu hızlı nüfus artışıyla İstanbul'un kentsel parametreleri değişmiştir. Kentleşme sürecinde gelineyen yeni aşama ve hukuki düzenlemelerin, yerleşme düzeni ve konut alanına etkisi göz önünde bulundurulursa, 1950'li yıllar ve sonrasında farklı bir dönemi getirdiği gözlemlenir. Böylece Cumhuriyet tarihi kendi içinde iki döneme ayrılabilir ve 1950'ye kadar olan zaman erken Cumhuriyet dönemi, sonrası yıllar ise geç Cumhuriyet dönemi olarak isimlendirilebilir.

1. Erken Cumhuriyet Dönemi Konutları

A. Kübik Ev

Kübik ev, erken Cumhuriyet dönemine özgü bir konut tipidir. Günün değişen ihtiyaçlarına yanıt verebilen konfor ve donanımına sahip olma ve kargir inşa edilme nitelikleri ile klasik

FETİH'TEN GÜNÜMÜZE İSTANBUL KENT MEKÂNININ OLUŞUMU

dönem konutundan ayrılır.

1930'larda yaygınlık kazanan kübik ev, düz çatıları, geniş teraslar ve çıkmalar, yuvarlak veya çıkıntılı yalın kübik hacimler, kesintisiz denizliklerle balkonlar ve bezemeden arınmış olması özellikleri ile modern mimarlığın estetik kurallarını temsil etmektedir.¹³⁷ Böylece, kübik ev; sade ve basit görünen ancak, çağın yeni teknoloji ve kolaylıklarını bünyesinde barındıran modern, bağımsız ve kargir bir yapı olarak karşımıza çıkar. "Kübik, üslupsal belirleyici olarak hem kent apartmanlarına, hem daha küçük çok birimli kira evlerine, hem de tek aile evlerine ya da bahçe içinde villalara eşdeğerde uygulanabiliyordu. Ancak "kübik ev" in en ideal türü ya da paradigması 1930'ların Modernist söyleminde her zaman doğayla iç içeliğinden, güneş ışığına ve sağlıklı yaşama olanak tanıdığından yüceltilen bağımsız, tek aile evi ya da villası oldu".¹³⁸ Kübik ev denilen konut tipinin tepkisel olarak oluştuğu söylenebilir.¹³⁹ Şöyle ki:

aa. Ahşap evlerin tarihi bir yanlışlık sayılarak dışlanması

ab. Tanzimat Fermanı sonrası dönemde Batılılaşmış yaşam biçiminin aşırılığına tepki gösterilmesi

Kübik evin oluşmasında bu tepkilerin yeri olsa da marjinal olarak vardır. Çünkü, tarihsel konut sürecinin dışlanmasıyla oluşacak konut tipinin, toplumda genel kabul görmesi ve hoşnutluk kazanması beklenir. Oysa kübik ev, sağladığı rahatlık ve konfora dayanan övgüler yanında, çok ağır ve köklü eleştiriler almıştır.

Peyami Safa, "Bizde ve Avrupa'da Kübik" başlıklı yazısında kübik evi şöyle anlatır: "Bizde ucuz harçla yapılan bodur, yassı, basık tavanlı, odaları dasdaracık, her tarafına hesapsız ve nispetsiz bir bollukta giren güneşin tahta kısımlarını kabartıp çatlattığı yamru yumru apartman adı kübiktir. Bu kübik işi büsbütün azıtmış, sade estetik değil, ikametgah denilen şeyin manasını da ayakların altına alarak, akıl denen cevheri tepeliyor. Bu kübik salgınının önüne geçmek için en halis nefretlerimizi silahlanalım yoksa o, dün İstanbul'un tahta evlerini yakan meşhur yangınlarımızdan daha tehlikeli, zevkimizi ve izanımızı ateşe veren bir bela olmak kabiliyetiyle, tahminimizden fazla mücehhez görünüyor."¹⁴⁰

Hüseyin Cahit Yalçın da, kübik evin oluşturduğu büyük ve derin "evsizlik" duygusunu eleştirmekte¹⁴¹ ve 1937 yılında eski İstanbul'la ilgili özlem dolu bir yazısında şöyle demektedir: "Yeniliği ve alafrangalığı biraz daha öğrendik. Şimdi kübik apartmanlar yapıyoruz ve gerçekten alafranga denilebilecek salonlar döküyoruz. Fakat bütün bunların üstünde bizim olan bir ruh, bir zevk yoktur ve mazinin asıl zevki, eski abidelerimizin, hatta bazı bahçeli evlerimizin üzerinden incinmiş bir kalp ile bize sitemli sitemli bakmaktadır."¹⁴²

Kübik ya da modern ev, 1950'lerle apartmanların sayıca artmasıyla uygulanırlığını yitirmiştir.

B. Apartman

Cumhuriyet döneminin prototipi olarak kabul edilebilecek konut türü, dikey genişlemeyi esas alır. Erken Cumhuriyet dönemi apartmanları geç Cumhuriyet döneminkinden farklı anlam, biçim ve hatta isimlendirmeye sahiptir. Bu dönemde apartmanlar sayıca az olmakla birlikte toplum tarafından yeterince tanınmamaktadır. Apartman sözcüğü, açık ve ortak bir tanıma sahip değildir. 1933 yılında Meclis'te "Belediye Vergi ve Resimleri Kanunu" ile ilgili

FETİH'TEN GÜNÜMÜZE İSTANBUL KENT MEKÂNININ OLUŞUMU

görüşmeler sırasında alınan kararda, apartman; dükkan, mağaza, otel han, kahve gibi umuma açık bir yer anlamında kullanılır. Başka bir deyişle, çok sayıda kişi ve hane halkının yararlanmasına açık olan, kiralanarak ticari amaçlı kullanılan, mahremiyet düzeyi düşük taşınmazlardır.¹⁴³ Yine aynı dönem meslek yayınlarında, çok katlı konut yapıları apartman sözcüğü ile değil “kira evi” kavramı ile tanımlanmaktadır.¹⁴⁴ Kira evi tek kişiye ait bir yapıdır ve genellikle kiralanmak amacıyla yapılmış bir yapıdır. O dönemde apartmanlara sahiplerinin isimlerinin verilmesi geleneği, apartmanların bağımsız ve tekil mülkiyette olduklarının ifadesidir. Kat mülkiyeti olmadığından apartman toplum tarafından sahibiyile özdeşleştirilmiştir. Sadece varlığı ile değil büyüklüğü, görünüşü, planı, malzemesi ve ortak alanları ile sahibini temsil etmektedir. Güzel bir apartmana sahip olmak “şan-şeref” konusudur.¹⁴⁵ Yüksek gelir grupları tarafından yapılan apartmanlar, kentin prestijli alanlarında bulunmakta ve modern yaşantıyı simgelemektedir.¹⁴⁶ Bu yüzden, o dönemin apartmanları özenle inşa edilmişler ve nitelikli yaşantıyı simgelemektedirler. Her daire bir evi temsil etmektedir.

Erken Cumhuriyet döneminde toplumsal değer yargıları ve resmi söylem apartmana karşı tepkilidir. 1953 yılında Ulus Gazetesi devlet memurlarını konut sahibi yapmada başvurulacak yapı türünü belirlemeye yönelik bir anket düzenlemiştir. Sonuçlar bu tepkileri doğrulamakta ve apartman şu nitelikleri ile eleştirilmektedir:¹⁴⁷

- aa. Işık, hava ve ses yönünden sağlıksız olması
- ab. Mahremiyetten yoksun olması
- ac. Mülkiyet hissi vermekten yoksun oluşu
- ad. Köksüzlüğün, geçiciliğin ve adeta bir çeşit modern göçebeliğin sembolü olması.

Bütün bu eleştirilere ve egemen zihniyet yapısına rağmen apartmanlar artmıştır ve geç Cumhuriyet döneminde egemen yapılaşma biçimi olarak ortaya çıkmıştır. Zihniyette dönüşüm sürecini hazırlayan sebeplere aşağıda yer verilecektir.

2. Geç Cumhuriyet Dönemi Konutları ve Zihniyet Dönüşümü

Bu dönemde apartmanlaşmayı hızlandıran başlıca etkenler Kat Mülkiyeti Yasası, bu bağlamda tanımlanan yapı üretme yöntemi ve toplumsal ilişkiler sistemidir. Türkiye’de apartmanlaşma sürecinde temel olarak bu etkenler yani maddi koşullar, başlangıçta karşıt olan zihniyet yapısını dönüştürmüştür.¹⁴⁸ Karşıt görüşler zamanla kaybolmuş, unutulmuş ya da değişmiştir.

1950’li yıllarda nüfus artışı ve hızlı kentleşme konut istemini arttırmıştır. Bağımsız konut üniteleri ile bu istemi karşılamak güçleşmiştir. Ayrıca arsa fiyatları yükselmiştir. Yükselen fiyatlarla bir orta sınıf üyesinin tek başına bir parsel fiyatını ödemesi güçleşmiştir. Bu koşullar altında, orta sınıfların konut sahibi olabilmesi için çözüm yolu kat mülkiyeti ile apartmanlaşmadır. “Kat Mülkiyetinin yasallaşması için yapılan zorlamalardan ikincisi, 1954 yılında Tapu Kanununun 26. Maddesini değiştirmek için yapılmış ve başarıya ulaşmıştır. 1965 yılında çıkarılan Kat Mülkiyeti Kanunu ile konu çok yönlü bir düzenlemeye kavuşturulmuştur.¹⁴⁹ Buna yapsatçıların ortaya çıkması ve kredi olanaklarının artırılması eklenince konut stokuna yapılan ilavelerin büyük kesimini apartmanlar oluşturmaya başlamıştır. Böylece bağımsız, tek evler üst gelir gruplarının gerçekleştirebileceği lüks bir tüketim haline gelmiştir.

FETİH'TEN GÜNÜMÜZE İSTANBUL KENT MEKÂNININ OLUŞUMU

Geç Cumhuriyet dönemi apartmanları önceki dönemden belirgin farklarla ayrılmaktadır.

A. Yeni Biçim ve Anlamıyla Apartmanlaşma

Kullanım değeri yerine değişim değerinin ön plana çıktığı dönem yapıları hızla İstanbul'u doldurmuştur. Yükselen bloklardan tek bir daire sahibi olmak amacıyla olan insanları, apartmanların dış görünüşü ilgilendirmemiştir.

Erken Cumhuriyet döneminde, her katın bir aileye ait olmasıyla eve benzetilebilen apartmanların yerini çok daireli bloklar almıştır. İstanbul'un konut biçimlenme süreci içinde ihtiyaç ve değişime hemen yanıt verme kaygısı ile İstanbul bir bütün olarak değerlendirilmemiştir. Böylece, barınma kültüründe çeşitlilik sınırlanmış ve bu olgu çok yönlü olmaktan yoksun bırakılmıştır. Nitekim Ahmet Kutsi Tecer 1957'de yazdığı bir gazete yazısında şöyle demektedir: ".İstanbul'u çirkinleştiren; herhangi bir devri, herhangi bir üslubu, herhangi bir zevki düşündürmeyen, uydurma, saçma yapılar, rastgele kondurulmuş binalardır. Bunların bazısı kat kat yükselen sevimsiz, çirkin şeyler olduğu gibi aralarında avuç içi kadar gecekondular da vardır.Tarihi İstanbul'un tabiat ve sanat güzelliğini bozan

Avrupa'dan gelen tesirler, Barok yahut Rokoko binalar veya modern yapılar değil, şehri bir bütün olarak ele almamak, karakterini düşünmemek, estetik ve kültür değerlerine yer vermemektir."¹⁵⁰

Apartmanlaşma sürecinde, 1970'li yıllarda çok daireli tek blok apartmanlardan toplu konut üretimine doğru bir değişme başlamıştır. Bu anlamda konut kooperatifleri ve Ordu Yardımlaşma Kurumu'nun girişimleri önemlidir. Toplu konut projeleri ölçek olarak büyüklüğü ve yeni bir girişim modeli olmalarıyla apartmanlardan farklılaşmaktadır.

1970'li yılların sonlarından başlayarak yeni bir yaklaşım ortaya çıkmıştır. Konut literatürüne "site" kavramı katılmıştır. Yüksek maliyetli lüks apartmanlar veya bağımsız evlerden oluşan siteler, yüksek gelir gruplarının kullanımına sunulmaktadır.

1980'li yılların başında Toplu Konut Kanunu çalışmaları ile büyük ölçekli projelere yeni bir ivme kazandırılmış, gerek kooperatifler, gerekse özel konut girişimcileri tarafından yeni uygulamalara olanak sağlanmıştır. Büyük ölçekli projelerde dikkati çeken noktalar; konutun çevre düzenlemesi ile birlikte ele alınması ve proje kapsamında tüm sosyal donanımaya yer verilmesidir.¹⁵¹

Günümüzde yüksek gelir gruplarının istemleri, bahçeli, müstakil evlere yönelme yönündedir. Bu eğilim, kentin merkezden uzak kesimlerinde yeni mahalleler olarak oluşmaya başladığı gibi, kentin eski yerleşim alanlarında da bireysel olarak bulunabilmektedir.

B. Gecekondulaşmada Yeni Boyut

Yasal tedbirlerle engellenemeyen gecekondulaşma olgusu, 1950'li yıllarda yaygınlık kazanmıştır. 1970'lere gelindiğinde, kent nüfusunun yaklaşık yarısının gecekondular alanlarında toplandığı görülür.¹⁵²

Önceleri tek katlı binalar olan gecekondulara içinde yaşayanların ekonomik durumuna bağlı olarak yeni katlar eklenmiştir. Böylece gecekondular, zaman içinde apartmanlaşmış

FETİH'TEN GÜNÜMÜZE İSTANBUL KENT MEKÂNININ OLUŞUMU

ve hiçbir yerel ve evrensel nitelik taşımayan bir mimari oluşturmuştur.¹⁵³

Cumhuriyetle getirilen bütüncül ve köktenci medeniyet değişikliği projesinin yerleşme ve konut alanına yansması, sekülerleşen zihniyet yapılanması ile doğru orantılıdır. Konut biçimleri ve yoğunluğu şartların kaçınılmazlığı olarak algılanan günlük politikalarla belirlenmiştir. Erken Cumhuriyet döneminde, halk tarafından yaşam biçimi ve değer yargılarıyla çatıştığı düşünülerek dışlanan dikey yapılaşma, zamanla kanıksanmış, hatta yüceltilmiştir. Halk, maddi koşulların belirleyiciliği içinde konuta yeni anlamlar yüklemiştir. Ev, yaşamın bir parçası, yaşamı güzelleştiren bir unsur ve rahat yaşamak için bir araç iken, “yaşamın amacı” olma rolünü birincil olarak üstlenmiştir. Modern yaşam adına yapılan bu değişim süreci, insan-konut ilişkisini zorunluluk düzlemine indirmiş ve her ikisini de sığaştırmıştır. Sonuç olarak, Cumhuriyet kendi öz mimarisini üretememiştir. Bu eksiklik, zihniyet dönüşümünü sessiz sedasız gerçekleştiren Türk insanının benliğinde yaşadığı aşağılık duygusuna bağlanabilir.¹⁵⁴

C. Siluet ve Anlamlar

“Az gelişmiş bir ülkede, eğer demokrasi, endüstrileşme ve evrensel bir olgu da olsa, kentte göçle birlikte gelişirse, kendine özgü çözümsüzlükleri olan bir tarihsel durum ortaya çıkar. Tek bir İstanbul vardı ve kendi yolunu kendisinin tanımlaması gerekiyordu. Fakat kentin tarihi statüsünden daha güçlü kavramlar da ortaya çıkmıştı. Çağdaş dünyada modernizm kavramı ve kent kavramı, toplumun farklı sınıfları tarafından ve farklı kültürel ortamlarda yorumlandığı için, İstanbul’da ve Türkiye’de asla tam olarak anlaşılammıştır. Bu bir ekonomi sorunu mu, imge sorunu mudur, yoksa son sözü geleneklerin ve kültürün söylediği daha karmaşık yapıları bileşenlerin bir araya gelmesinden mi kaynaklanır? 1950’lerde sorulan bu temel sorular, yüzyılımızın sonunda hala geçerliliğini korumaktadır. O dönemden bu yana gücü elinde tutan taşralı sınıfın benimsediği iki miras vardır: Birincisi, onsuz var olunamayacak modernizmdir. Bu, Cumhuriyet’i kuran devrimcilerin olduğu kadar Osmanlı aydınlarının ve yöneticilerinin de bir ideolojisiydi. İkincisi ise, taşralı bir beyefendinin ya da son dönemlerde kırsal kökenli sıradan bir insanın ulaşabildiği çağdaş dünya imgesidir. Modern bilgi tekniklerinin, kapitalist beyin yıkamaların ve tüketim propagandasının dürtüklediği isteklerin yarattığı bir karmaşık kent imgesinin, ulusal ve kültürel kimlik ideolojileriyle birleşmesi, tanımlı zor bir kent ortaya çıkarmıştır. Yeni İstanbul kültürü içinde köy eksenli yurttaş için tarih, yalnızca bir aksesuardır.”¹⁵⁵

İstanbul’a kamu imgesini yerleştiren kişi Lütfi Kırdar olarak görülmektedir. Bunun sebebi, kültür yapılarının çoğunun onun döneminde yapılmış ya da yapılmaya başlamış olmasıdır. Kamuya açık parklar ve gezinti yerleri de onun dönemine aittir. Onun tarafından yapılan etkinliklerle Cumhuriyet döneminin toplumsal-kültürel iddia ve politikası kent mekanında açıkça dile getirilmiştir.

“İstanbul büyük kentinin yeni işlevlere yanıt veren büyük boyutlu çeşitli yapılarının Türkiye’de özel geçmişi yoktur. Köprüler, gökdelenler, büyük alışveriş merkezleri, fabrikalar, yeni apartmanlar, yeni büro binaları, ulaşım araçları, hepsi ithal ya da dünyanın geri kalanı ile paylaşılan ortak biçimlerdir. Büyük İstanbul kentinin sadeci %5’inin bir büyük tarihin tanığı niteliğini taşıması şaşırtıcıdır.... Geçmiş perspektifi içinde İstanbul’un son on yılları tarihinin en müsrif dönemidir, çünkü ne bir özelliği vardır, ne da soyluluğu. Ulusal ölçekte büyük bir kaynak savurganlığıdır. Bu davranış, belki, kırsal nüfusun ilk kentsel yaşam deneyimi olarak açıklanabilir.”¹⁵⁶

FETİHTEN GÜNÜMÜZE İSTANBUL KENT MEKÂNININ OLUŞUMU

1980 sonrası metropoliten İstanbul'un kentsel yapılanma ve silueti, her ne kadar ihtiyaç, zorunluluk, işlevsellik vb. gerekçelerle kaçınılmaz addedilebilir ve bir çelişkiler yumağı olarak öne sürülebilirse de, kentin aldığı bu biçim, Cumhuriyet döneminin ürettiği toplumun realitesini tutarlı bir biçimde yansıtmaktadır.

Sonuç

Toplum ve kent mekanı arası ilişkinin incelendiği bu yazıda, İstanbul'un serüveni anlatılmaktadır. İstanbul'un Türkler tarafından fethedilmesinden günümüze değin, zaman içinde değişen devlet örgütlenmesi ile toplum biçimi ve anlayışlarının kenti nasıl etkilediği ve biçimlendirdiği araştırılmıştır. Bu anlamda kent mekanının, hakim iktidar yapılanmasının ve temelde bu yapılanmanın ürettiği toplumun, yaşama biçimi ve değerler sisteminin yansımaları sonucu şekillendiği düşünülmektedir.

Fetihten Cumhuriyetin kuruluşuna kadar başkent olan ve fonksiyon alanları bu realiteye göre şekillenen kent, Cumhuriyet döneminde bu işlevlerini yitirmiştir. İstanbul'un tarihi tecrübesinde- yukarıdaki tespitle örtüşen bir biçimde- kentin en önemli mekanları devletin meşruiyet mekanları olmuştur. Sözü edilen simgesel mekanlar Bizans döneminde Hipodrom ve Ayasofya, Osmanlı döneminde Topkapı Sarayı ve Eyüp Sultan, Cumhuriyet döneminde ise Taksim Meydanıdır.

Son dönemlerde globalleşme sürecinin ekonomik vechesi olarak bölge ve dünyaya entegre olma gerçeği kente yansımaktadır. Günümüzde İstanbul, tarihi mirası ve siyasi örgütlenmenin etkileri ile globalleşmenin bileşkesine doğru yol almaktadır.

Prof. Dr. Sadettin ÖKTEN - Aynur CAN

Mimar Sinan Üniversitesi Mühendislik Fakültesi / Türkiye

Alıntı Kaynağı: Türkler, Cilt: 10 Sayfa: 540-567

Dipnotlar:

1. Ahmet Davutoğlu, "Devlet", İslam Ansiklopedisi.
2. Gül Akyılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Egemenlik Kavramının Gelişimi", Yeni Türkiye Osmanlı Özel Sayısı III Düşünce ve Bilim, Mayıs-Haziran 2000, yıl: 6, sayı: 33, s. 89-106.
3. Akyılmaz, s. 96-97. (Mumcu, s. 39, İnalçık, Mehmet II, s. 512, Osmanlı Padişahı, s. 77).
4. Bahaeddin Yediyıldız, "Osmanlı Toplumunu", Osmanlı Devleti Tarihi 2. Cilt, (Edi., E. İhsanoğlu), Feza Gazetecilik A. Ş., İstanbul, 1999, s. 443-444.
5. Sencer Divitçioğlu, Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu, 2. B., Köz Yayınları, İstanbul, 1971, s. 93.
6. Yediyıldız, s. 444.
7. Yediyıldız, s. 444.
8. Yediyıldız, s. 444-445.
9. Yusuf Halaçoğlu, XIV.-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1996, s. 147.
10. Halaçoğlu, s. 118-119.
11. M. Akif Aydın, Osmanlı'da Hukuk, Osmanlı Devleti Tarihi., s. 386.
12. Halil İnalçık, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İslam, Mustafa Özel (der), Tarih Risaleleri, İz yayıncılık,

FETİH'TEN GÜNÜMÜZE İSTANBUL KENT MEKÂNININ OLUŞUMU

İstanbul, 1995, s. 26.

13. Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, 1983, s. 462.
14. Pakalın, s. 533.
15. Pakalın, s. 236.
16. Divitçioğlu, s. 54-55.
17. Divitçioğlu, s. 62-63.
18. Divitçioğlu, s. 77.
19. Sabri Ülgener, İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, 3. B., Der Yayınları, İstanbul, 1991.
20. Halil İnalıcık, "Osmanlı İktisat Zihniyeti ve Osmanlı Ekonomisi", Tarih Risaleleri, s. 52-53.
21. Zeynep Çelik, Değişen İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, s. 11.
22. İlber Ortaylı, İstanbul'un Mekansal Yapısının Tarihsel Evrimine Bir Bakış, s. 78.
23. Çelik, s. 12.
24. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Planlama ve İmar Daire Başkanlığı Şehir Planlama Müdürlüğü, 1/50 000 Ölçekli İstanbul Metropolitan Alan Alt Bölge Nazım Plan Raporu, Mart, 1995, s. 27.
25. İstanbul Metropolitan Alan Planlama Çalışmaları, Mimarlık, sayı: 5, 1970, s. 55.
26. Çelik, s. 12-13.
27. Ortaylı, s. 81.
28. Çelik, s. 17.
29. Aynı.
30. Oya Akın, Hülya Yakar ve Hülya Hatipoğlu, "Kent Kültürümüzün Dünü ve Bugünün Değerlendirilmesi Işığında "Eyüp", Kent Yönetimi İnsan ve Çevre Sorunları Sempozyumu 17-19 Şubat 1999 Cilt: 1 Kent ve İnsan İBB. İSTAÇ Yayını, s. 257-268.
31. Ortaylı, İstanbul'un Mekansal..., s. 84.
32. Ortaylı, İstanbul'un Mekansal., s. 86.
33. Çelik, s. 24.
34. Kuban, İstanbul Bir., s. 297.
35. Eremya Çelebi Kömürciyan, İstanbul Tarihi XVII. Asırda İstanbul, 2. B., Eren Yayıncılık, İstanbul, 1988, s. 10.
36. Kuban, İstanbul Bir., 303.
37. Eremya Çelebi Kömürciyan; XVII. Asırda İstanbul Tarihi, (haz. Kevork Pamukciyan), Eren Yayınları, İstanbul, 1988, s. 138.
38. Mine Soysal (Haz); Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşimin Öyküsü, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, s. 35.
39. Aynı.
40. Halil İnalıcık, "İstanbul: Bir İslam Şehri", (haz) Mustafa Armağan, İstanbul Armağanı Fetih ve Fatih, İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1995, s. 76.
41. Kuban, İstanbul Bir., 284.
42. A.g.e, s. 284-285.
43. A.g.e., s. 485.
44. İstanbul Ansiklopedisi, "Tersane-i Amire".
45. Kuban, s. 259.
46. Ortaylı, İstanbul'un Mekansal., s. 84.

FETİH'TEN GÜNÜMÜZE İSTANBUL KENT MEKÂNININ OLUŞUMU

47. Ortaylı, İstanbul'un Mekansal., s. 84-85.
48. A.g.e., s. 85.
49. Aynı.
50. Mehmet İpşirli, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı", Osmanlı Devlet Tarihi I, s. 259-260.
51. Sedat Hakkı Eldem; Köşkler ve Kasırlar I, Kutulmuş Matbaası, İstanbul, 1969, s. XI.
52. Nejat Göyünç, "Osmanlı Belgelerinde Konut Terminolojisi", Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, s. 264.
53. Robert Mantran; XVI. Ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1991, s. 31.
54. Kömürciyan, s. 169.
55. İlber Ortaylı; İstanbul'dan Sayfalar, Hil Yayınları, İstanbul, 1986, s. 198.
56. A.g.e., s. 199.
57. Mine Soysal (Haz); Tarihten Günümüze..., s. 36.
58. Aynı.
59. A.g.e., s. 41.
60. Aynı.
61. İlber Ortaylı, İstanbul'dan Sayfalar, s. 200.
62. Doğan Kuban, "Ev Mimarisi", İstanbul Ansiklopedisi, cilt 3, s. 229.
63. Aynı.
64. Aynı.
65. İlber Ortaylı; İstanbul'dan Sayfalar, s. 30.
66. Mantran, s. 34.
67. Doğan Kuban; "Ev Mimarisi", s. 229-230.
68. A.g.m., s. 230.
69. A.g.m., s. 232.
70. Karoly Kos; İstanbul Şehir Tarihi ve Mimarisi, çev. Naciye Güngörmüş, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1995, s. 93-94.
71. Mantran, s. 31.
72. Aynı.
73. İlber Ortaylı; İstanbul'dan Sayfalar, s. 58-59.
74. Kos, s. 122.
75. Sedat Hakkı Eldem, s. XI.
76. Kuban, İstanbul Bir Kent Tarihi, s. 313.
77. A.g.e., s. 327-328.
78. A.g.e., s. 327-328.
79. A.g.e., s. 337.
80. Turgut Cansever; "Sonsuzluğa Çakılı Bir Yıldız: Boğaziçi", İstanbul'a Armağan, 2 Boğaziçi Medeniyeti, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, no. 26, İstanbul. 1996, s. 54.
81. Reşat Ekrem Koçu; "Ahşap Yapı", İstanbul Ansiklopedisi, cilt 1, Koçu Yayınları, İstanbul, 1971. s. 489.
82. Doğan Kuban; "Ev Mimarisi", s. 229.

FETİH'TEN GÜNÜMÜZE İSTANBUL KENT MEKÂNININ OLUŞUMU

83. Reha Günay; "Ahşap Konutlar Farklıdır", İstanbul Dergisi, No. 13, Nisan, 1993, s. 78.
84. Stefan Yerasimos, "Tanzimat'ın Kent Reformları Üzerine", Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, s. 13.
85. Aynı.
86. A.g.e., s. 14.
87. Stefan Yerasimos, "Tanzimat'ın Kent Reformları Üzerine", Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, s. 9.
88. A.g.e., s. 15.
89. A.g.e, s. 17.
90. Peyami Safa, Fatih-Harbiye, 17 b., Ötüken Yayınları, İstanbul, 1997, s. 93.
91. Sami Paşazade Sezai, Sergüzeşt, çev., Zeynep Kerman, 2. b., Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1990, s. 60.
92. İlhan Tekeli, 19. Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü, Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, s. 22-23.
93. A.g.e., s. 303.
94. Alan Duben ve Cem Behar; İstanbul Haneleri Evlilik, Aile ve Doğurganlık 1880- 1940, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s. 62.
95. A.g.e., s. 304.
96. A.g.m., s. 304.
97. Zeynep Çelik, Değişen İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, s. 39.
98. Kuban, İstanbul., s. 362.
99. Çelik, s. 11.
100. İstanbul Ansiklopedisi, "Gümüşsuyu Kışlası", "Taşkışla" ve "Maçka Silahhanesi".
101. Kuban, İstanbul Bir., s. 350.
102. İlhan Tekeli, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Kentsel Dönüşüm", Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 881.
103. İstanbul Ansiklopedisi, "Bankalar Caddesi".
104. Tekeli, "Tanzimattan., s. 27.
105. Kuban, İstanbul Bir., s. 358-359.
106. Atilla Yücel, s. 308.
107. Aynı.
108. A.g.m., s. 308-309.
109. A.g.m., s. 309.
110. Mübeccel Kiray; "Apartmanlaşma ve Modern Orta Tabakalar", Çevre, no. 4, Temmuz- Ağustos, 1979, s. 78.
111. Aynı.
112. Yıldırım Yavuz; "Tayyare Apartmanları", İstanbul Ansiklopedisi, cilt 7, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1994, s. 228-229.
113. Yıldırım Yavuz; " Türkiye'de Çok Katlı Sosyal Konuta İlk Örnek İstanbul Laleli'de Harikzedegan Katederleri", Çevre, no. 4, Temmuz-Ağustos, 1979, s. 83.
114. Aynı.
115. İlber Ortaylı; "İstanbul'un Mekansal Yapısının Tarihsel Evrimine Bir Bakış", Amme İdaresi Dergisi, cilt 10, sayı. 2, Haziran, 1977, s. 96-97.

FETİH'TEN GÜNÜMÜZE İSTANBUL KENT MEKÂNININ OLUŞUMU

116. Atilla Yücel, s. 310.
117. Kuban, İstanbul Bir.. .., s. 342.
118. İlhan Tekeli; "Tanzimat'tan Cumhuriyete Kentsel Dönüşüm", Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, cilt 4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 889-890.
119. Turgut Cansever; s. 54.
120. Tekeli, Tanzimattan..., s. 29-30.
121. Kuban, İstanbul Bir..., s. 341.
122. A.g.e., s. 361.
123. A.g.e., s., 343.
124. Mustafa Kemal Atatürk, Söylev ve Demeçler, cilt II, s. 230.
125. Ziya Gökalp, Türkçülüğün Esasları, MEB Yayınları, 1990, İstanbul, 45.
126. Hande Suher, "Planlama", İstanbul Ansiklopedisi, s. 265-266.
127. Kuban, İstanbul Bir., s. 383-384.
128. Suher, s. 266-267.
129. Kuban, İstanbul Bir., s. 388.
130. Suher, s. 266.
131. Kuban, İstanbul Bir., s. 389.
132. A.g.e., s, 394.
133. A.g.e., s. 408.
134. A.g.e, s. 413.
135. Sayılarla İstanbul, Müdürlüğü, 2001. İstanbul Büyükşehir Belediyesi APK Daire Başkanlığı Araştırma
136. A.g.e.
137. Sibel Bozdoğan, "Modern Yaşamak: Erken Cumhuriyet Kültüründe Kübik Ev", Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, s. 313.
138. A.g.e., s. 315-316.
139. A.g.e., s. 321.
140. A.g.e., s. 318.
141. A.g.e., s. 324.
142. A.g.e., s. 325-326.
143. A.g.e., s. 325.
144. Murat Balamir. "Kira Evi'nden Kat Evleri'ne Apartmanlaşma: Bir Zihniyet Dönüşümü Tarihçesinden Kesitler", Mimarlık, no. 260, 1994, s. 30.
145. Aynı.
146. Aynı.
147. İlhan Tekeli; "Türkiye Kentlerinde Apartmanlaşma Sürecinde İki Aşama", Çevre, no. 4, Temmuz-Ağustos, 1979, s. 71.
148. A.g.e., s. 31.
149. A.g.e., s. 29.
150. İlhan Tekeli, "Türkiye Kentlerinde.", s. 71.
151. Ahmet Kutsi Tecer, "İstanbul'u Seviyorsak," Vatan, 28 Ağustos 1957.
152. Yıldız Sey, "Konut", İstanbul Ansiklopedisi.

FETİH'TEN GÜNÜMÜZE İSTANBUL KENT MEKÂNININ OLUŞUMU

153. A.g.e., s. 64.

154. Aynı.

155. Altan Baltacıoğlu, "İyi Mimari Yaratmamıza En Büyük Engel Aşağılık Duygusu", Mimarlık, no. 5-6, 1947, s. 3-4.

156. Kuban, İstanbul Bir., s. 390-391.

Kaynaklar:

- Akın, Oya, Hülya Yakar ve Hülya Hatipoğlu, "Kent Kültürümüzün Dünü ve Bugünün Değerlendirilmesi Işığında "Eyüp", Kent Yönetimi İnsan ve Çevre Sorunları Sempozyumu 17-19 Şubat 1999 Cilt: 1 Kent ve İnsan İBB. İSTAÇ Yayını, s. 257-268.
- Akyılmaz, Gül. "Osmanlı Devleti'nde Egemenlik Kavramının Gelişimi", Yeni Türkiye, sayı: 33, yıl: 6, 2000, s. 89-106.
- Albayrak, Sadık (haz). Osmanlı'da Sosyal Yapı ve İstanbul, 2. B., KİPTAŞ, İstanbul, 2000.
- Armağan, Mustafa (haz). İstanbul Armağanı Fetih ve Fatih 1, Halil İnalçık, "İstanbul: Bir İslam Şehri", İBB. Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1995, s. 71-91.
- Armağan, Mustafa, İstanbul Armağanı Fetih ve Fatih 1, Yusuf Halaçoğlu, "Fatih Devri'nde Osmanlı Devleti'nde Sosyal Hayat, s. 91-105.
- Atatürk, Mustafa Kemal. Söylev ve Demeçler.
- Balamir, Mura. "Kira Evi'nden Kat Evleri'ne Apartmanlaşma: Bir Zihniyet Dönüşümü Tarihçesinden Kesitler", Mimarlık, no. 260, 1994, s. 29-33.
- Baltacıoğlu, Altan. "İyi Mimari Yaratmamıza En Büyük Engel Aşağılık Duygusu", Mimarlık, no. 5-6, 1947, s. 3-4.
- Davutoğlu, Ahmet. Siyaset Felsefesi Ders Notları, MÜ. SBE. Mahalli İdareler ve Yerinden Yönetim Doktora Programı, 1999-2000.
- Duben, Alan ve Cem Behar; İstanbul Haneleri Evlilik, Aile ve Doğurganlık 1880- 1940, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.
- Eldem, Sedat Hakkı. Köşkler ve Kasırlar I, Kutulmuş Matbaası, İstanbul, 1969.
- Cansever, Turgut. "Sonsuzluğa Çakılı Bir Yıldız: Boğaziçi", İstanbul'a Armağan, 2 Boğaziçi Medeniyeti, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, no. 26, İstanbul, 1996.
- Çelik, Zeynep. Değişen İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.
- Divitçioğlu, Sencer. Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu, 2. B., Köz Yayınları, İstanbul, 1971.
- Gökalp, Ziya. Türkçülüğün Esasları, MEB Yayınları, 1990, İstanbul.
- Gülersoy, Çelik. İstanbul Estetiği, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları, İstanbul, 1983.
- Gülersoy, Çelik, Yeni Türkiye, "İstanbul'un Eski Yerleşimindeki İnsancıl Doku", sayı: 8, 1996, s. 321-323.
- Günay, Reha. "Ahşap Konutlar Farklıdır", İstanbul Dergisi, Nisan, 1993, s. 78-83.
- Günay, Reha, İstanbul Ansiklopedisi, "Kapalıçarşı", Cilt: 4., s. 422-430.
- Halaçoğlu, Yusuf. XIV. -XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1996.
- Hovhannesyan, Sarkis Sarraf. Çev. Elmon Hançer, Payitaht İstanbul'un Tarihçesi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin (edi). Osmanlı Devleti Tarihi cilt I-II, Feza Gazetecilik A. Ş., İstanbul, 1999.
- İstanbul Ansiklopedisi. Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.
- İstanbul Büyükşehir Belediyesi Planlama ve İmar Daire Başkanlığı Şehir Planlama Müdürlüğü, 1/50

FETİH'TEN GÜNÜMÜZE İSTANBUL KENT MEKÂNININ OLUŞUMU

000 Ölçekli İstanbul Metropolitan Alan Alt Bölge Nazım Plan Raporu, Mart, 1995.

- Kıray, Mübeccel. "Apartmanlaşma ve Modern Orta Tabakalar", Çevre, no. 4, Temmuz- Ağustos, 1979.
- Kos, Karoly. İstanbul Şehir Tarihi ve Mimarisi, çev. Naciye Güngörmüş, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1995.
- Kömürciyan, Eremya Çelebi. İstanbul Tarihi XVII. Asırda İstanbul, 2. B., Eren Yayıncılık, İstanbul, 1988.
- Kuban, Doğan. İstanbul Bir Kent Tarihi Bizantion, Konstantinapolis, İstanbul, 2. B., Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.
- Mantran, Robert. XVI. Ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1991.
- Ortaylı, İlber. İstanbul'dan Sayfalar, Hil Yayınları, İstanbul, 1986.
- Ortaylı, İlber , "İstanbul'un Mekansal Yapısının Tarihsel Evrimine Bir Bakış", Amme İdaresi Dergisi, Ankara, s. 77-97.
- Özel, Mustafa (der). Tarih Risaleleri, İz Yayıncılık, İstanbul, 1995.
- Pakalın, Mehmet Zeki. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, 1983.
- Tecer, Ahmet Kutsi. "İstanbul'u Seviyorsak, " Vatan, 28 Ağustos 1957.
- Sayılarla İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi APK Daire Başkanlığı Araştırma Müdürlüğü, 2001.
- Soysal, Mine (Haz). Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşimin Öyküsü, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996.
- Tekeli, İlhan. "Türkiye Kentlerinde Apartmanlaşma Sürecinde İki Aşama", Çevre, no. 4, Temmuz-Ağustos, 1979, s. 71-77.
- Tekeli, İlhan, 19. Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü, Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.
- Tekeli, İlhan, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Kentsel Dönüşüm", Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.
- Ülgener, Sabri F. İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, göz. geç. 3. B., Der Yayınları, İstanbul, 1991.
- Yerasimos, Stefan. "Tanzimat'ın Kent Reformları Üzerine", Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.
- Yavuz, Yıldırım. "Türkiye'de Çok Katlı Sosyal Konuta İlk Örnek İstanbul Laleli'de Harikzedegan Katevleri", Çevre, no. 4, Temmuz-Ağustos, 1979, s. 80-84.
- Resim ve Fotoğraflar İstanbul Ansiklopedisi
- Orijinal Belge ve Fotoğrafların Işığında Osmanlı'da Çevre ve Sokak Temizliği, İSTAÇ A. Ş., İstanbul, 2001.